

L. JUHÁSZ ILONA

## Emlékezés és emlékeztetés

### A komáromi zsidóság emlékjelei

---

ILONA L. JUHÁSZ

Remembering and Reminding. Memorial Signs of the Komárno Jewry

Keywords: Jewry, Komárom, Komárno, memorial signs, Holocaust, world wars, Martyrs' Day

---

A zsidó kereskedők már az ókorban, a római légiónok kíséretében megjelentek Komárom környékén. A Bar Kochba vezette lázadás leverésére ugyanis egy, Pannónia területén állomásozó légiónost küldtek Júdeába. A lázadás leverését követően a visszatérő légiónosok kiegészültek a rómaiak által szabadcsapatokba verbuvált júdeai lakosokkal, illetve az őket kísérő kereskedőkkel is. A Komáromban talált, Bar Kochba idejéből származó pénzérmék is erre engednek következtetni (Michela 2015, 13. p.). A tatárjárást követően IV. Béla gazdag osztrák zsidókat hívott be az országba. Egy Henuk nevű zsidót kamaragrófnak nevezett ki, aki szolgálataiért zálogba megkapta Komárom várát a várossal, valamint 21 környező községet és a tatai malmot is. Mivel halála után fiai nem tudták kifizetni a zálogot, a birtok visszakerült a király tulajdonába. Miután Komárom IV. Bélától 1265-ben városi kiváltságokat kapott, több kereskedő érkezett különböző országokból Komáromba, többek közt zsidó családok is. A 14. században kiutasították a zsidókat a városból, csupán a 16. században jelentek meg ismét, s ettől az időtől datálható a zsidók folyamatos jelenléte. Egy 1703-ból származó oklevélben említést tesznek egy Wolf Simon nevű kereskedőről, akinek vegyeskereskedése volt a városban. Komárom vármegye 1727-es nyilvántartásában is szerepelnek zsidó családok, s a 18. század 30-as éveiben három házaló zsidó telepedett le családjával a városban, a negyvenes években számuk tovább gyarapodott. Ekkor körülbelül negyvenre tehető a számuk az elsősorban Csehországból érkezett újabb családoknak köszönhetően (Büchler 2009, 192–193. p.).

A Komáromi Zsidó Hitközség megalakulásának évét bizonyos források a 18. század elejére, mások szerint viszont 1790-re teszik (Büchler 2009, 192. p.). A közösség száma folyamatosan nőtt, egy 1787-es összeírás szerint 61 zsidó élt a városban, s a 19. elején már önálló, saját rabbinátussal is rendelkeztek, felépült zsinagógájuk is. Az első rabbi – Freistadt Ábrahám – Galgócról érkezett a hitközséghez.

A komáromi zsidók létszáma 1830-ban már elérte a 320-at, azonban számuk továbbra is gyorsan növekedett, mivel sok környékbeli család költözött Komáromba.

Ennek következtében 1845-ben már 700 tagot számlált a hitközség. Amikor 1863-ban felavatták az új zsinagóga impozáns épületét, a zsidó hitközség száma már duplájára nőtt. Ekkor került Komáromba Schnitzer Ármin (1836–1914), a liberális gondolkodású rabbi. Az 1868/69-ben tartott zsidó kongresszust követő hitszakadáskor (a magyarországi zsidóság vallási szempontból három részre oszlott: neológok, ortodoxok és a status quo ante) a komáromi zsidó hitközség a neológ irányzathoz csatlakozott (Büchler 2009, 191. p.). 1880-ban 20 ortodox család azonban megalakította az ortodox irányzatú hitközségét és 1907-ben saját zsinagógát is építettek. Egy ideig status quo ante közösség is létezett, azonban 1929-ben ők is a neológ irányzathoz csatlakoztak. A temetőt továbbra is közösen használták a neológok és az ortodoxok. Az utóbbiak 1890-ben már önálló rabbinátussal rendelkeztek, amelyhez a környékbeli község ortodox közösségei is csatlakoztak. 1896-ban a filantróp Fried Kálmán jelentős anyagi támogatásával felépült a zsidó Menház a Kistemplommal. A századfordulón már több mint 2000 tagja volt a közösségnek. Voltak köztük gazdag vállalkozók, akik például fakereskedéssel<sup>1</sup> foglalkoztak, s jelentős szerepet tölthettek be a gazdasági, társadalmi és kulturális életben is. Vásárhelyi Domonkos, a város főügyésze, Weiss Miksa, a megyei képviselő-testület tagja, Biringer Mór törvényszéki orvos, Lipscher Mór pedig az a közkórház sebész főorvosa volt, s még folytathatnánk a sort. (Büchler 2009, 193. p.)

Az első világháborúban, 45-en veszítették életüket a közösség tagjai közül. A háború idején a Menház kórházként működött, s a hitközség tagjai bekapcsolódtak az 1916-ban Komáromba érkező erdélyi menekültek segélyezésébe is (vö. L. Juhász 2015, 36–38., 79–80. p.). Az első Csehszlovák Köztársaság megalakulása érzékenyen érintette a zsidó közösséget, mivel megszakadtak az eddigi természetes társadalmi és kulturális kapcsolatok Magyarországgal, különösen, ami Budapestet illeti, s nem utolsósorban a Duna másik oldalán élő zsidó közösséggel is.

Ebben az időszakban jelentősen megnőtt az ortodox közösség létszáma, mivel nagyon sok környékbeli ortodox család költözött Komáromba, ekkor alakultak meg a párhuzamos ortodox társadalmi szervezetek is. A Csehszlovák Köztársaság húsz éve alatt is jelentős szerepet játszottak a város társadalmi, politikai és kulturális életében, többen fontos funkciót tölthettek be. Az új állam külön nemzetiségként kezelte a zsidókat, azonban ennek ellenére a komáromi zsidó lakosságnak csak 32,6%-a vallotta magát zsidónak, a többiek zöme pedig magyar nemzetiségüként határozta meg magát.<sup>2</sup>

## A sírkövektől a Dunába lőtt áldozatok emlékművéig

A komáromi zsidóság számára az emlékjeleket, az emlékezet jeleit hosszú ideig a temetői síremlékek, sírkövek jelentették. A zsidó hagyomány szerint az elhunyt sírkövét

1 A fát a Vág folyón úsztatták északról a szlovák faúszatók, tutajosok (*talpasok*) Komáromba. Vö. Liszka 2016, 437–442. p.

2 A komáromi helyhatósági választások alkalmával 1928-ban a Zsidó Párt 612 szavazatot kapott (3 mandátum a városi képviselő-testületben), 1938-ban pedig 525 szavazatot (2 mandátum) szereztek. (Büchler 2009, 194. p.)

a temetés vagy a haláleset első évfordulóján avatja fel a rabbi. Az elhunyt hozzátartozói ezeket a sírokat látogatták a temetőben, s az emlékezés jeléül kavicsokat helyeztek rájuk.<sup>3</sup> Ahol zsidó hitközség alakult, az első lépések közé tartozott a Szent Egylet, a Chevra Kadisa<sup>4</sup> megalakítása. Hogy Komáromban pontosan mikor alakult meg legelső alkalommal ilyen egylet, források hiányában nem tudható. Egy Komáromról készült térkép tanúsága szerint a 18. század közepén a komáromi zsidó temető a Vág folyó túlsó oldalán helyezkedett el (Michela 2015, 94. p.) A jelenlegi temető a katolikus és protestáns temető szomszédságában található, a ravatalozó 1923-ban épült, s ugyanekkor újabb földterületet is vásároltak a temető kibővítésére.

Az istentisztelet alkalmával az elhunyt közeli rokon vagy szülő halálának évfordulóján „*Jahrzeitjén*”<sup>5</sup> rendszeresen megemlékeztek a hozzátartozók. A *Jahrzeitet* a halál héber naptár szerinti évfordulóján tartják, amely a szoláris naptárétól akár hetekkel is eltérhet (Unterman 1999, 112. p.). Ezt a gyásznapot elsősorban a gyerekek tartják az elhunyt szülők emlékére (Ujvári 2000, 404. p.) Egyesek böjtöltek is szüleik *Jahrzeitjén*, de a bor- és húsfogyasztástól mindenképpen tartózkodtak (Unterman 1999, 112. p.). Az első *Jahrzeit* mindig a temetés utáni első évfordulójára esik. Az alábbi szertartások fűződnek hozzá: 1. lélekmécse meggyújtása, 2. amennyiben lehetséges, az elhunyt szülő vagy hozzátartozó sírjának felkeresése, 3. ima a halott lelki üdvéért. 4. a fiúgyermek *kaddist*<sup>6</sup> mondanak, s a férfiak előimádkozó teendőket is szoktak végezni (Ujvári 1999, 404. p.).

Komáromban 1981-től megszűnt a rendszeres vallási élet, mert a zsidók száma alaposan megfogyatkozott. A zsidó törvények szerint az istentisztelet meg tartásához 10 férfi szükséges, hogy meglegyen a *minjen*<sup>7</sup>. A Komárom környéki zsidó férfi-

- 
- 3 A zsidó hagyomány szerint a sírlátogatás alkalmával tilos élő virágot rakni a sírra.
  - 4 A zsidóság egyik legősibb intézménye, amelynek gyökere a Talmud koráig nyúlik. Fő feladata a halottak eltakarítása hagyományos szokások szerint. Ennek megfelelően a temető is az egylet tulajdona és a temetkezésekre vonatkozó eljárások is a hatáskörébe tartoznak. Ezen túl támogatja a betegeket és a szegényeket. Minden megalakuló hitközség elsődleges kötelessége, hogy létrejötte után azonnal alakítsa meg a *Chevra Kadisát* (Ujvári 2000, 168. p.)
  - 5 A *Jahrzeit* elnevezés német eredetű, azonban már olyan időkből is ismeretes, amikor még nem voltak zsidók Németországban (vö. Ujvári 1999, 404. p.)
  - 6 „A leggyakrabban mondott imák egyike. Műfaját tekintve himnusz, mely Isten dicsőségét hirdeti és fohász a messiási idő elérkeztéért, de csak gyülekezetben, azaz 10 férfi jelenlétében mondható el. Az ima nyelve régi eredetre vall. Az árvák *kadisát* (*Kadis jószóm*) az árvák mondják az elhalt szülő után az első gyászév első tizenegy hónapjában, a sírkőállítás és az évforduló alkalmával. (vö. Ujvári 1999, 445. p.)
  - 7 *Minján*, *minjen*. Héber jelentése szám. Tizenhárom évet betöltött, tíz férfiből álló csoport, akik jelenléte a nyilvános istentisztelethez és a *széfer Tóra* olvasásához szükséges. Annak, hogy a *minján* tíz főből áll, különböző hagyományai vannak. Az egyik Ábrahámhoz kapcsolódik, aki az elátkozott város, Szodoma érdekében közbenjárt (Gen 18.). Könyörgésében, hogy Isten bocsásson meg a város lakóinak, alkudozott Istennel az igaz emberek számáról, akik megmenthetnék Szodomát a pusztulástól. Ötvennel kezdte, de amikor a tíznél tartott, abba hagyta az alkudozást, mert tíznél kevesebb igaz ember egy szűk közösséget nem tett volna ki a gonosz városban. Számos zsinagógában megfizetik a „*minján* férfiakat”, hogy jelenlétü-

aknak köszönhetően viszont a zsidó ünnepek alkalmával sor kerülhetett néhány istentiszteletre.

Az elhunytak sírkövének megáldására, felavatására néhány évtizede már nem pontosan a temetés, illetve a halál évfordulójának napján, hanem a Mártírnapon kerül sor, mivel ezen a megemlékezésen mindig jelen van egy rabbi és egy kántor is.

Az alábbiakban a kapcsolódó történelmi események és háttér felvázolásával állítjuk időrendi sorrendjében mutatom be a zsidósághoz kötődő emlékjeleket.

## 1. Schnitzer Ármin emléktáblája

A komáromi zsidók a legelső temetőn kívüli emlékjelet, amely már nem az elhunytakra, hanem közösséget érintő eseményre emlékeztet, a Menház tanácstermében helyezték el 1912-ben. E félkörív formájú emléktáblát az Izraelita Jótékony Egylet készítette Schnitzer Ármin főrabbi komáromi rabbiságának 50. évfordulója alkalmából tett 1000 koronás alapítvány emlékére.

A tábla felirata:

ALAPÍTVÁNY  
Főtisztelendő Dr. Schnitzer Armin főrabbi úr  
működésének 50-ik évfordulója alkalmából az Izraelita  
Jótékony-Egylet tisztelete és nagyrabecsülése jelül K 1000,-  
1862–1912

Schnitzer Ármin (1836, Hunfalva – 1914, Komárom) 1862-ben érkezett a városba a hitközség meghívására, és rövid időn belül népszerűvé vált nemcsak a zsidóság, hanem a város más vallású lakosainak körében is. Ő volt az, aki a leghosszabb ideig, 50 évig (1864-től 1914-ig) oktatott a komáromi bencés gimnáziumban.<sup>8</sup> A liberális irányzatot képviselte, neki köszönhetően változott meg a templomi prédikáció nyelve németről magyarra. Rabbisága idején alakult meg a zsidó énekkar, amely a zsinagógában az istentiszteletek alkalmával is közreműködött. A tudós rabbi kiváló retorikai képességekkel rendelkezett, néhány beszéde nyomtatásban is megjelent. Német nyelven írott két életrajzi ihletésű kötetét *Jüdische Kulturbilder (aus meinen Leben)* (Schnitzer 1904), valamint *Eine Rabbinenwahl. Ein Kulturbild der Gegenwart* (Schnitzer 1908) címmel Bécsben adták ki. A Komáromi Zsidó Hitközség a közelmúltban jelentette meg az 1904-ben kiadott kötetének magyar és szlovák nyelvű fordítását (Schnitzer 2015). A

---

ket biztosítsák azok számára, akik a Kaddis imát el akarják mondani. Az ortodox gyülekezetekben nők nem lehetnek a *minján* tagjai, de a legtöbb, nem ortodox zsinagógában beleszámítanak a létszáma. Az embereket nem szabad számszerűen számolni, mert nem lehet személytelenné tenni őket, hiszen akkor esetleg szemmel verés rontásának lennének kitéve, így egy tíz szóból álló vers segítségével számolják meg őket, esetleg olyan kifejezéseket használva, mint „nem egy, nem kettő... nem tíz” (Unterman 1999, 162. p.)

8 Az egykori bencés gimnáziumban, a mai Selye János Gimnáziumban 2012 júniusában egy tantermet neveztek el róla.

komáromi egykori zsidó Menház épületében létrehozott, a hitközség történetét bemutató mikromúzeum Schnitzer Ármin nevét viseli. Szoros barátságot ápolt a komáromi Pap Gábor dunántúli református püspökkel, tulajdonképpen őket tekinthetjük a keresztény-zsidó párbeszéd magyarországi előfutárainak (L. Juhász 2009). Erről a barátságról Schnitzer Ármin is megemlékezett életrajzi kötetében (Schnitzer 2015, 179–181. p.).

## 2. Fried Kálmán emléktáblája

A *Komáromi Lapokban* a zsidó *Jótékony Egylet* üléséről szóló tudósításban olvasható egy hír a város 1918. májusi közgyűlésén hozott határozatról, miszerint a Hajnal utcát (itt található a zsidó Menház és az ahhoz tartozó kis zsinagóga) Fried Kálmán utcának nevezik át, s egy őt ábrázoló reliefet tartalmazó emléktáblát is elhelyeznek a Menház külső falán. „*Megemlíti azután a jelentés, hogy a város május havi közgyűlése a Hajnal utcát Fried Kálmán utcának nevezte el és javasolja, hogy a választmány abbeli határozatát, hogy a menházon nagylelkű elnökének, néhai Fried Kálmán képének reliefjét elhelyezi, hajtsa végre.*”<sup>9</sup>

Fried Kálmán reliefe az emléktáblával azonban valamilyen, számunkra eddig ismeretlen okból mégsem került fel a Menház falára, s az utcát se nevezték át. Elképzelhető, hogy az impériumváltás következtében megváltozott politikai helyzet lehetett az oka, amikor a csehek átvették az város irányítását. Az 1989-es rendszerváltás után sem kapta Fried Kálmán nevét a Hajnal utca, hanem Ludovít Stúr szlovák nemzetébresztőről nevezték el. A Menházhoz tartozó kis zsinagógában azonban van egy kétnyelvű (héber–magyar) feliratú emléktábla, amely avatásának időpontjáról és körülményeiről a kutatás során sajnos nem találtam adatokat.

A héber–magyar nyelvű emléktábla magyar felirata:

[Hét sor héberül]

EZEN KÖVET EMLÉKTÁBLÁUL HELYEZZÜK EL ISTENNEK E HÁZÁBAN  
MELYET NAGY FÁRADOZÁSSAL ÉS SZÍVE NEMESSÉGÉVEL ALAPÍTOTT

AZ EZREK KÖZÜL KIMAGASLOTT

**FRIED KÁLMÁN,**

A JÓTÉKONY EGYLET ELNÖKE

*Emléke időtlen időkig élni fog!*

Fried Kálmán hosszú éveken keresztül volt elnöke a komáromi *Jótékony Egyletnek* (*Gemilusz haszadim*), s elsősorban neki köszönhető a Menház felépítése is, amelyet 1896-ban, a millennium évében avattak fel (Paszternák–Paszternák 2017). Filantróp tevékenysége miatt nagy megbecsülésnek örvendett a város nem zsidó lakossága körében is.

<sup>9</sup> *Komáromi Lapok*, 1918. július 20., 5. p.

1. kép. Schönér Alfréd budapesti főrabbi beszédet tart a Mártírnapi alkalmával a ravatalozóban, az első világháborúban elesett komáromi zsidók emlékműve előtt (L. Juhász Ilona felv., 2008)



### 3. Az első világháborúban elesettek emlékjele

A harmadik, temetőn kívüli közösségi emlékjelet az első világháború 45 zsidó áldozatának emelték. Ez már egy monumentális, márványból készült emlékmű volt, elkészítésével Berecz Gyula (Komárom, 1894 – Budapest, 1951) komáromi szobrászművész bízta meg. A fehér márványból készült objektum a nagy neológ zsinagógában, a bejáratnál kapott helyett, s mind a 45 áldozat neve felkerült rá. A névsor fölött héber felirat található, amelynek magyar fordítása: „Egy férfi sem hiányzott közülünk.”<sup>10</sup> A névsor alatti kis táblán magyar nyelvű idézet olvasható a Tórából:

OLDD LE A TE SARUIDAT  
LÁBAIDRÓL,  
MERT E FÖLD MELYEN ÁLLASZ  
SZENT FÖLD.<sup>11</sup>

Az emlékjelet 1924. december 15-én leplezték le. A *Komáromi Lapok*ban az ünnepélyről megjelent beszámoló tanúsága szerint a város társadalmának minden rétege képviseltette magát, s a keresztény egyházak képviselői is ott voltak:

*A kegyelet és fájó emlékezés ez ünnepén a város magyar társadalmának minden rétege képviselve volt és őszinte szívvel vett részt a zsidó hitközség mélységes gyászában. A különböző vallásfelekezetek küldöttségekkel képviseltették magukat és szónokai útján együttérző szívvel adóztak az elesett hősök emlékezetének.*

*Az ünnepélyen a zsidótemplom zsúfolásig megtelt közönséggel s a fekete gyászleplel bevont templomban az első padsorokban foglaltak helyet a küldöttségek, köztük a komáromi r. kath. autonóm hitközség küldöttsége Alapy Gyula dr. hitk. elnök vezetésével, a református egyház testületileg megjelent presbiteriuma Zsemlye Lajos h. lelkes és Gaál Gyula dr. főgondnok vezetése mellett és az evang. egyház küldöttsége Jánossy Lajos esperes-lelkész vezetésével.*

*Még az első világháború idején azzal vádolták a magyarországi zsidókat, hogy nem vették ki megfelelő mértékben részüket a háborúból, ezért az emlékbizottság elnöke, Milch Rezső beszédében rámutatott egyúttal arra, hogy ez az emléktábla, amelyen a komáromi izr. hitközség 45 hőséneke fényes neve olvasható, legigazabb cáfolata annak a ráfogásnak, hogy a magyar zsidóság nem vette ki a maga véres részét a háborúból. Akiknek nevét az emléktábla őrzi, magyar hazájukért haltak meg, legszentebb kötelességük teljesítése közben, a becsület mezején.<sup>12</sup>*

Mivel a neológ zsinagógát 1950-ben kénytelen volt eladni a hitközség, az emlékjelet a zsidó temető ravatalozójába helyezték át.

<sup>10</sup> Mózes IV. könyve, a 31. fejezet, 49. vers

<sup>11</sup> Mózes II. könyve, 3. fejezet 5. vers

<sup>12</sup> Zsidó hősök emlékezete. Emléktábla leleplezés a komáromi izr. templomban. *Komáromi Lapok*, 1924. december 16. 3. p.

#### 4. Lipscher Mór (1870–1944) mellszobra

A két világháború közötti időszakban került sor egy másik emlékjel felavatására is, ebben az esetben a kezdeményező nem a zsidó közösség volt, azonban a komáromi zsidóság egyik neves személyiségéhez, dr. Lipscher Mór sebész főorvoshoz, az Emberszeretet Közkórház igazgatójához kapcsolódott. A város vezetése és a hálás páciensek 1927-ben úgy döntöttek, hogy komáromi praktizálásának 25. évfordulója alkalmából mellszobrot állítanak a kórház előcsarnokában a dokornak. A nagy emberbarát és kiváló orvos Lipscher köztiszteletnek örvendett mind a városban, mind pedig a környéken. Szakmai körökben is nagyra becsülték, ő volt az első magyarországi orvos, aki sikeres agyműtétet hajtott végre Budapesten.<sup>13</sup> A mellszobrot eredetileg a Lipscher komáromi működésének 25. jubileum alkalmából rendezett ünnepségen szertették volna felavatni, azonban erre csak pár nappal később került sor. Mivel a szobrászművész – Berecz Gyula – eléggé későn kapta a megbízatást, az idő rövidsége miatt nem tudta elkészíteni a mellszobrot az ünnepségre. A szoboravatás alkalmából rendezett ünnepségen elsőként Csizmazia György polgármester méltatta Lipscher Mór érdemeit, egyebek közt az alábbi mondatokkal:

*A városi tanács határozatával a kórházigazgató sebészorvosnak, Lipscher Mór dr. úrnak 25 éves kórházi sebész és igazgatói működéséért elrendelte mellszobrának elkészítését. A városi tanács ezzel az elhatározásával kitüntetni kívánja a kórház sebész orvosát azért a fáradhatatlan munkáért, amelyet egy negyedszáz év alatt végzett a szenvedő beteg emberiségért itt a kórházban. Ez alatt az idő alatt ugyancsak sok betegnek adta vissza a tudásával, sebészi képességével és tehetségével az életét, ugyanígy sok szülőnek adta vissza gyermekét és gyermeknek pedig a szülőjét. Lipscher dr. nemcsak a szenvedő emberiségért dolgozott, de az ő munkájával és vezetésével a mi komáromi Emberszeretet közkórházunknak is messze vidéken, sőt külföldön is igen jó hírnevet szerzett.*

Méltatását a következő mondatokkal zárta:

*Amidőn ma itt Komárom város képviselőjében megjelentünk azzal a céllal, hogy emlékeztetéssé tegyük szeretett igazgatónk 25 éves működését, egy mellszoborral ajándékozzuk meg büszkeségünk elismerésével és nagyrabecsülésünk jegyével. Áldásos munkájára, amit esztendőnk hosszú során át végzett, az igazgató fölüeny lelki megnyugvással tekinthet vissza, s fogadja tőlünk jó kívánságainkat. Kérjük a mindenhatót, hogy a jövőben még hosszú éveken át ugyanolyan szorgalommal és szerencsével lehessen mindazoknak a szenvedő embertársainknak a segítségére, akik kórházunkat betegségük folytán felkeresik.<sup>14</sup>*

13 Dr. Kiss László: Az első magyarországi agydaganat eltávolítás évfordulója – Lipscher Mór emlékezete. <http://www.vitalitas.hu/olvasosarok/online/oh/2000/34/tart.htm> (utolsó letöltés: 2018. január 10.)

14 A város ünnepélyesen átadta a közkórháznak Lipscher Mór dr. mellszobrát. *Komáromi Lapok*, 1927. szeptember 27. 2. p.

A szobor nem állt sokáig a kórház lépcsőházában, 1938-ban a magyar hadsereg komáromi bevonulásakor ledöntötték és összetörték. A tettesekkel kapcsolatban két változat ismert, az egyik szerint a nemi bajosok osztályán kezelt néhány beteg tette tönkre a szobrot, mások szerint a tettesek a bevonuló reguláris hadsereg katonái közül voltak. A szobor megsemmisítését pár évvel később Lipscher Mórnak és családjának és a hitközség majdnem valamennyi tagjának a megsemmisítése követte. Nem akadt senki, aki az oly sok komáromi és környékbeli felnőtt és gyermek életét megmentő doktor életét megmentette volna.

Az 1938-as visszacsatolás jelentős változásokat hozott a komáromi zsidó közösség számára az élet minden területén. Ez egyrészt a bevonulást követő fizikai támadásokban, a zsidó ingatlanok megrongálásában (ablakok kitörése), a templomok meggyalázásában és más területeken és formában is megnyilvánult. Rövidesen életbe léptek a Magyarországon már jóval korábban meghozott zsidótörvények és egyéb rendelkezések is. Komáromból 1938. november 15-én több ún. hontalan zsidót utasítottak ki, akiket a magyar csendőrség az új magyar–szlovák határhoz szállított, ahol kirakták őket a szabad ég alá. Egyes források szerint Komáromban a szélsőséges magyar nacionalisták néhány zsidót meg is kínoztak és a holttestüket a Dunába dobták (Büchler 1999, 195. p.).

Komáromban 1940-ben 2700 zsidó élt, ami az összlakosság 16%-át jelentette. Miután Magyarország belépett Németország oldalán a második világháborúba, Komáromból ekkor több mint 200 munkaszolgálatos férfit „soroztak be”. 1941 augusztusában pedig az ún. hontalan zsidókat gyűjtötték össze és a megszállt ukrajnai területekre szállították őket, ahol a többi, Magyarországról kiutasított zsidóval együtt a németek legyilkolták őket.<sup>15</sup>

1944. március 19-én, amikor a németek megszállták Magyarországot, Komáromban körülbelül 450 zsidó család élt, ami 2170 zsidó vallású személyt jelentett. Miután ebben a városban is megjelent a Gestapo, hogy felügyelje az ún. zsidókérdés megoldását, rövidesen több zsidót is letartóztattak. Lefkovich Józua ortodox rabbi a legelsőik között volt, akit meg is kínoztak. A zsidók gettósítása Komáromban április közepén vette kezdetét, ahová 1950 személy került. Ekkor már 190 férfit munkaszolgálatosként különböző helyekre vezényeltek, 15 személyt túszként tartottak fogva, 15 személynek pedig sikerült átszöknie Szlovákiába (Büchler 2009, 195. p.). A gettóból rövid időre a Monostori erődbe kerültek, majd innen a környékről ideszállított zsidókkal együtt június 12-én és 15-én indított két transzporttal Auschwitzba deportálták őket. A kassai vasútállomáson szolgálatot teljesítő Vrancsik István feljegyzéseiből tudható, hogy a 12-én indított szerelvény 13-án haladt át Kassán 2790, a 15-én indított pedig 16-án 2673 deportálttal. (Gaško 214, 123. p.) A holokauszt során Raab Ferenc összegzése alapján a komáromi zsidók közül a koncentrációs táborokban 1884, a munkaszolgálatosok közül 23-an, az internálótáborokban pedig 15 komáromi zsidó lelta halálát. A városba mindössze 248 komáromi túlélő tért vissza (Büchler 2009, 196. p.).

15 A legújabb kutatások szerint Magyarországról 22 000 zsidót szállítottak Ukrajnába, elsősorban Kamenyec Podoszkijba, közülük több mint 18 000 személyt gyilkoltak meg. Vö. Gellért Á.–Gellért J. 2015

## 1945-től az 1989-es rendszerváltásig

A második világháborút követően a komáromi zsidókhoz kapcsolódó emlékjelek a gyász jegyében születtek, s a holokauszt áldozatainak emlékeztetőül szólnak. Már a komáromi hitközség alakuló gyűlésén elhatározták, hogy minden év júniusában (ekkor deportálták a komáromi zsidókat) rendszeresen megemlékeznek a holokauszt áldozatairól:

„Emlékezetes nap marad a Hitközség életében 1945. augusztus 15. Alakuló gyűlésre jön össze az itteni zsidóság minden hazatért tagja. Színhely a Király püspök u. 12. sz. alatti ideiglenesen rendbe tett kultúrterem. Megalakult a háború utáni első Elöljáróság Fleischmann Jenő komáromi kereskedő elnökletével. A gyűlés a legfontosabb feladatokként a következőket jelöli meg: helyreállítani a Menház épületében a Kistemplomot, biztosítani mindenki részére a közétkeztetést egy népkonyha beindításával, életre kelteni a temetkezési egyletet, a Chevra Kadischát, megünnepelni minden év júniusában a mártírok istentisztelete keretében a hősi halottak emlékét” – olvasható Raab Ferenc túlélőnek a komáromi Zsidó Hitközség történetéről írt dolgozatában (Raab 1989, 2. p.).



2. kép. Héber nyelvű holokauszt-emléktábla a ravatalozóban (L. Juhász Ilona felv., 2008)

### 5–6. Héber nyelvű emléktábla a ravatalozóban és jelképes kemence héber nyelvű emléktáblával

A túlélők egyik legfontosabb kötelességüknek tartották, hogy emlékjelet állítsanak holokauszt során elpusztított hitsorsosaiknak. Az 1947. július 30-án tartott ülésről készült jegyzőkönyv tanúsága szerint azonban a résztvevők nem képviseltek egységes álláspontot az emlékjelek ügyében. Lövinger H.<sup>16</sup> nem tartotta időszerűnek egy emlékmű felállítását, azt javasolta, hogy inkább tegyék rendbe a templomot és abban helyezzenek el egy emléktáblát. Weinberger R. is hasonló álláspontot képviselt, Wild P. csak temetői emléktáblát javasolt. Steiner J. javaslata szerint inkább javítsák meg a templomot, s helyezzenek el egy örökmécses, az emléktábla pedig kerüljön a temetőbe.

16 A jegyzőkönyvben nem írták ki a teljes keresztnévét, így ezt a formát használtam a szövegben is.

Az 1947. november 9-én tartott ülés jegyzőkönyvéből már megtudható, hogy két emléktábla készül: az egyiket a templomban, a másikat pedig a temetőben helyezik el. Ezen az ülésen részt vett Nagy Márton képzőművész és Löwy sírkőkészítő is, tehát arra következtethetünk, hogy már az emléktáblákkal kapcsolatos részletkérdéseket is megbeszélhették. Megválasztottak egy háromtagú bizottságot is (Bandler O., Fleischmann K. és Fleischman L.), amelyet az emléktáblák elhelyezésével bíztak meg.

A két emlékjel felavatására 1948. március 14-én került sor. Az egyiket a kis zsinagógában, a másikat pedig a temetőben, a ravatalozóban helyezték el. Mindkét emlékjelre csupán héber felirat került. A ravatalozóban található fekete márvány emléktábla feliratának magyar fordítása:

*„Atyánk, királyunk, bosszuld meg a szemünk láttára a te szolgálád kiontott vérének a bosszúját.”*

*Ez a tábla 705 (=1945)-ben állíttatott*

*Örök emlékéül hitközségünk tagjainak,*

*Akik összegyűjtettek, megölettek és elégettettek gonosz szándékkal*

*Az átkozottak által 704 (=1944) 705 (=1945) években,*

*A gonosz hatalmának uralkodása idején.*

*Izrael sírját nem nyerték el,*

*Így legyen ez nekik örök emlékü!*

*Legyen lelkük bekötve az élet kötelékébe!<sup>17</sup>*

A másik emlékjelet a már helyreállított kis zsinagóga keleti falán helyezték el. A csak héber feliratot tartalmazó fehér márványtábla alatt az Auschwitzban használt kemencét imitáló jelképes kemencét alakítottak ki, s a falba egy kis üreget is vájtak. A tábla feliratának magyar fordítása:

*Örök emlékezetül az Örökkévaló szent csarnokában.*

*A szenteknek, férfiaknak, asszonyoknak és gyermekeknek, szent közösségünk tagjainak, itt*

*Komáromban – épüljön fel Cion és Jeruzsálem –*

*meghaltak kínok között, és kegyetlenül megölettek a munkatáborokban, és akik elhurcoltattak a 704. évben [=1944] az üldöztetés földjére mint a vágóhidra vezetett nyáját megölettek, lemészároltattak és elégettettek az átkozott gonoszok által, az apák, az anyák és gyermekek, a szerettek és az életükben kedvesek, jámborak, igazak és tiszták együtt az Örökkévaló nevének megszenteléséért.*

*Tartsd meg őket, Isten, jó emlékezetben a világ maradék igazáival együtt, és bosszuld meg Izrael fiai ezreinek vérét, ahogy a prófétáid által mondatott:*

*»Megfizetek a vérontásért, nem hagyom büntetés nélkül. Az Úr a Sionon lakik« (Joel 4,21) LIBÉK [Legyen lelkük bekötve az élet kötelékébe]<sup>18</sup>*

17 Bányai Viktória fordítása

18 Bányai Viktória fordítása

A hitközségi ülés jegyzőkönyvében olvasható beszámoló szerint az ünnepi beszédet dr. Bandler Ottó, a hitközség akkori elnöke tartotta, Lebovič Márk pozsonyi rabbi pedig héberül méltatta a megemlékezés fontosságát. A liturgiai részt, zsoltárt és gyászimát Singer Jenő helyi lakos recitálta. A Komáromi Zsidó Hitközség ekkor a környékről és részben távolabbról a városba költözött zsidókkal együtt 502 főt számlált. Nem sokkal később, 1950-ben elhelyezték a szimbolikus kemencében az áldozatok névsorát tartalmazó emlékkönyvet (*Memorkbuchot*) is. (Raab 1989, 25. p.)

3. kép. Jelképes kemence emléktáblával a zsinagógában (L. Juhász Ilona felv., 2017)



## 7. A nyilasok 114 áldozatának emlékműve a tömegsíron

1948 őszén, szeptember 26-án a komáromi temetőben egy újabb emlékjelet avatott fel a zsidó közösség: leleplezték a nyilasok által megkínzott, meggyilkolt 114 áldozat héber feliratú emlékművét. A tömegsírba temetett áldozatok névsora Raab Ferenc kötetében olvasható. (Raab 2000, 71–74. p.). Az 1948. szeptember 21-i hitközségi előljárási ülésről szóló jegyzőkönyv tanúsága szerint a felavatás reggel 7.20 órakor kezdődött.

4. kép. A tömegsíron állított magyar és héber nyelvű emlékjelet (L. Juhász Ilona felv., 2011)



## 8. Magyar nyelvű emlékmű a tömegsíron

Még a rendszerváltás előtt, Raab Ferenc kezdeményezte egy másik, magyar nyelvű emlékjel felállítását a tömegsíron. A fekete márványból készült hasábra az alábbi felirat került:

1945  
TÖMEGSÍR  
ITT ALUSSZA SZOMORÚ ÁLMÁT  
114 ZSIDÓ ÜLDÖZÖTT  
AKIK ÉLETÉT A SZABADSÁG HAJNALÁN  
KIOLTOTTA A GYŰLŐLET  
EMLÉKÜKET MEGŐRZI A SZERETET

1977-ben a Pozsonyba vezető 63-as főút és a felüljáró építése hatással volt a zsidó temetőre is, ugyanis annak egy részét fel kellett számolni. A hitközség kénytelen volt lemondani a temetőnek több mint 1/3-áról. Ekkor összesen 858 darab sírkövet helyeztek át a sírkert megmaradt részébe. A „sírokban talált földi maradványok áthelyezése a Hitközség hivatalos megbízottjának jelenlétében, a rituális előírások betartása mellett ment végbe”. (Raab 1989, 33. p.). A nevesebb személyek (elsősorban rabbik) síremlékeit egymás mellett ismét felállították, azonban a felszámolt temetői rész sírköveinek elég nagy része a temető délkeleti oldalának betonfala mellé került, s mivel nem lettek külön felállítva, nagy részük feliratát nem lehet elolvasni. Sajnos, a temető délnyugati falához közeli délkeleti részben leomlott temetőfal miatt a sírkertben a vandálok egy ideig szabadon garázdálkodhattak, emiatt több sírkőnek is lába kelt, ráadásul sokan ide hordták a szemetet is. Azóta a temetőt kitisztították, több síremléket felállítottak és felújítottak, ma már egy rendben tartott temető fogadja az oda látogatót, s az itt található ravatalozót is felújították.

## 9. Az antifasiszta mártírok emlékműve

Említést kell még tennünk arról az emlékműről is (Emil Venkov alkotása), amelyet az antifasiszta mártírok emlékére állítottak 1971-ben a Széna téren. Az áldozatok között több komáromi zsidó neve is megtalálható, többek közt a munkások jogaiért küzdő Steiner Gáboré (Komárom, 1887 – Buchenwald, 1942) is, akinek emlékét más objektumok (két emléktábla és egy mellszobor) is őrizték a városban, azonban ezek közül ma már egyetlen sem található meg.<sup>19</sup>

## 10. Az ógyallai holokauszt-emlékmű a ravatalozóban

1979. november 24-én egy újabb emlékjel, az ógyallai zsidó temetőben a túlélők által emelt holokauszt-emlékmű került a temető ravatalozójába. Az ottani pusztuló és gaz-

<sup>19</sup> A Steiner Gábor rendszerváltás után eltávolított mellszobra helyére 2017-ben Petőfi Sándor mellszobrát helyezték el.

dátlan temetőt nem tartották biztonságosnak az emlékjel szempontjából. „A Hitközség elöljárósága figyelembe véve az ógyallai (Hurbanovo) zsidó temető elhanyagolt állapotát, szükségesnek és humánusnak véli, hogy az ottani zsidó temetőben az 1945-ben visszatért zsidóság által közadakozásból a mártírhaltalt halt ottani és környékbeli egyéneknek felállított emléktáblákat leszereltesse és átszállítsa a komáromi temetőbe. Az emlékművet 1979. november 28-án mutatós formában felállítják a ravatalozó nagytermében és a Hitközség magára vállalja a további gondozását.” (Raab 1989, 33. p.) Ez az emlékmű nem csupán az ógyallai, hanem a bagotai (Hurbanovo-Bohatá), madari (Modrany), martosi (Martovce) és komáromszentpéteri (Svätý Peter) zsidó mártírok emlékét is megörökítette, az emléktáblákon valamennyi áldozat neve szerepel. Az emlékmű kőből készült egyik elemén héber és szlovák nyelvű felirat olvasható:

[héber felirat]

*Nevraždi!*

[héber felirat]

*na pamiatku našich drahých martýrov,  
ktorí zahynuli v rokoch 1942/45<sup>20</sup>*

## Emléktábla Dél-Komáromban a Csillag erődben

A komáromi holokausztáldozatokra is emlékeztet az az emléktábla, amelyet Magyarországon, a dél-komáromi Csillag erődben avattak fel 1985. március 28-án az alábbi felirattal:

MEMENTO

1941-1944

„S MOST A SZABADSÁG ANGYALA ŐRZI NAGY ÁLMUK AZ ÉJBEN”

RADNÓTI MIKLÓS: A LA RECHERCHE

A CSILLAG ERŐD FOGLYAINAK EMLÉKÉRE

ÁLLÍTOTTA KOMÁROM VÁROS LAKOSSÁGA

A FELSZABADULÁS 40. ÉVFORDULÓJÁRA

1985. MÁRCIUS 28.

### 11. Emléktábla a holokauszt áldozatainak a Menház falán

Az 1989-es rendszerváltás nem csupán a komáromi zsidóság életében hozott változásokat, hanem az emlékjeleket illetően is. Jelentős évnek tekinthető 1992, ugyanis ekkor készültek el Ladislav Snopko akkori kulturális miniszter javaslatára a Szlovák Kulturális Minisztérium költségén azok az emléktáblák, amelyek olyan szlovákiai városokba kerültek, ahonnan transzportok indultak a haláltáborokba. Az 1938-ban Magyarországhoz visszakerült területeken a zsidók deportálása más időben zajlott,

20 A felirat magyar fordítása: „Ne ölj! Drága mártírjaink emlékére, 1942/45-ben elpusztult drága mártírjaink emlékére.” (L. Juhász Ilona fordítása)

mint a Jozef Tiso által irányított klérofasiszta Szlovákiában. Szlovákiában 1942 márciusában kezdődött a deportálás, amit 1942. október 20-án leállítottak, azonban 1944 őszén ismét indítottak transzportokat. Magyarországon 1944-ben indult meg a zsidók deportálása a haláltáborokba, a magyarországi holokauszt azonban már jóval korábban elkezdődött. A holokauszt első állomásnak 1941 nyara tekinthető, amikor a magyar hatóságok a legújabb kutatási eredmények alapján 22 000 ún. hontalan zsidót deportáltak Ukrajnába, ahol több mint 18 000-et közülük a németek meggyilkoltak (Eisen–Stark 2014, 71–101. p.).

5. kép. Az ógyallai holokauszt-emlékmű a temető ravatalozójában (L. Juhász Ilona felv., 2011)



Az emléktáblákat nemcsak az egykori fasiszta Szlovákiához tartozó városokban helyezték el, hanem azokban a dél-szlovákiai városokban is, amelyek a Vészkorszak idején Magyarországhoz tartoztak. Tulajdonképpen nem egy klasszikus értelemben vett emléktábla készült, hanem egy két részből álló emlékjel, amelynek felső részét Mózes kőtáblájának torzója, alsó részét pedig a feliratot tartalmazó lap alkotja. Komáromban a zsidó Menház falára került, s az alábbi felirat volt olvasható rajta.

Z KOMÁRNA V ROKOCH 1942–1944  
DEPORTOVALI 1922 ŽIDOVSKÝCH  
OBČANOV DO KONCENTRAČNÝCH  
TÁBOROV CELEJ EURÓPY

AZ 1942–1944-ES ÉVEKBEN KOMÁROMBÓL  
1922 ZSIDÓT DEPORTÁLTAK EURÓPA  
KONCENTRÁCIÓS TÁBORAIBA.  
A MEGKÍNZOTTAK ÖRÖK EMLÉKÉRE  
1992

Ez volt Komáromban a legelső köztéri emlékjele a holokausztnak, amely nem zárt helyen: a temetőben vagy a zsinagógában kapott helyet. Ez az emléktábla már közvetlenül szembesítette az egykori tömeggyilkossággal a város lakosságát, emlékeztetve egyben az utókort arra is, hogy a város 1944-ben megtagadta polgárainak egy részét, s nem tett semmit megmentésük érdekében. Az emlékjel nem maradt sokáig a Menház falán, 1997-ben ismeretlenek ellopták (L. Juhász 2015, 40–41. p.).

A *Hitközségi Híradó* egyik szerkesztője – Paszternák András – Szerkesztői gondolatok. *Valami nagyon fáj... avagy emléktáblánk története* címmel megjelent írásában a tábla ellopása kapcsán az alábbi gondolatokat osztotta meg az olvasókkal:

1992 – majdnem 50 évvel a komáromi zsidóság tragédiája után a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma Komárom város közreműködésével emléktáblát avatott, a Holocaust emléktábla formája megegyezett az ebben az időszakban az ország más városaiban készült hasonló emlékművekkel. A zsinagógában található 1948-ban felavatott emlékmű után ez volt a második, de az első nyilvános emlékhelyünk. A 100 000 Sk-t érő tábla erkölcsi értéke a városban élő zsidóság és a túlélők számára többszöröse volt az anyagi értéknek.

1994 – Ez az év a megemlékezés éve volt, a hagyományos mártírnap mellett az emléktáblánál is tartottunk ünnepséget, melyen megjelentek a város és a többi egyház képviselői is. Az ezt követő időszakban kisebb-nagyobb „támadások” érték emléktáblánkat, egy alkalommal horogkeresztet ábrázoló öntapadós címkét ragasztottak rá, 1996. december 30-ról 31-re virradóra pedig horogkeresztet festettek a tábla melletti ajtóra. 1997 végére végre elkészült az ablak felújítása, ezzel kialakult a zsinagóga új homlokzata. Az esztétikus látványt nem élvezhettük sokáig, január 30-án pénteken este 23:30-kor még a helyén volt a tábla, másnap reggel Kollár Zoltán jelezte a KZSH elnökének, hogy nincs a helyén.<sup>21</sup>

21 *Hitközségi Híradó*, 3 (1998) 3. 1. p.

## 12. A deportálás emléktáblája a dél-komáromi vasútállomáson

A budapesti Wesley János Lelkészképző Főiskola és a Magyar Evangéliumi Testvérközösség kezdeményezte és szervezte meg Magyarországon emléktáblák elhelyezését azokon a pályaudvarokon, ahonnan transzportok indultak a haláltáborba. A Duna északi oldalán élő zsidókat is a dél-komáromi pályaudvaron vagonírozták be, s innen indították őket Auschwitzba. A vagon és abból kinyúló kezét ábrázoló domborműves emléktáblát 2004-ben, a holokauszt 60. évfordulója alkalmából avatták fel a pályaudvar épületén az alábbi felirattal:

*Áldott a mártírok emlékezete!  
Elhelyezte a  
Magyarországi Evangéliumi  
Testvérközösség  
és  
a Wesley János Lelkészképző Főiskola  
a Holokauszt 60. évfordulóján  
2004  
Az emlékhely létesítését a MÁV Árufuvarozási Osztály támogatta*

## 13. Új emléktábla a holokauszt áldozatainak emlékére

A Komáromi Zsidó Hitközség azzal a kéréssel fordult a város vezetéséhez, hogy a város költségvetéséből szánjon egy összeget egy emlékjel állítására a holokauszt komáromi áldozatainak. 1999-ben felavatták a meghurcoltak monumentális emlékművét (a komáromi Gáspár Péter alkotása) a város parkjában a második világháborúban meghurcoltak emlékére, s ezt az objektumot egyben a holokauszt komáromi áldozatai emlékművének is szánták. A Komáromi Zsidó Hitközség azonban nem fogadta el holokauszt-emlékműveként, s továbbra is szorgalmazta, hogy a város külön emlékjelet készítsen a majdnem 2000 kifosztott, majd meggyilkolt komáromi zsidó áldozatnak, ennyivel tartozik egykori polgárainak. A meghurcoltak emlékműve a második világháború valamennyi áldozatának emlékére készült, ezáltal a zsidó áldozatok és azok üldözői, kifosztói emlékére is. Hosszú huzavonát követően végül a város elkészíttetett két emléktáblát, amelyek a Menházhoz tartozó kis zsinagóga bejáratának jobb és bal oldalán kaptak helyet 2006-ban (L. Juhász 2010, 138–139. p.). A *Hitközségi Híradó*ban 2006 januárjában jelent meg egy hír, amelyben a szerkesztők közölték: „Lesz Holokauszt emléktábla Komáromban!”

*Hosszú küzdelemre tett pontot a komáromi Városi Képviselőtestület 2005. december 1-jén megtartott 44. ülése. A képviselők határozatot hoztak, amely alapján a Komáromi Zsidó Hitközség kezdeményezésére a Menház falán 2006. június 11-ig elhelyezik a Holokauszt áldozataira emlékező négy nyelvű táblát (a városi költségvetéséből finanszírozza).*

*A KZSH eredeti javaslatával ellentétben rövidebb szöveg kerül az emlékműre, de mindenképpen sikerként könyvelhető el, hogy 62 év után – még ha ehhez nagy mértékben kellett a hitközség kezdeményezése is – a város törleszt adósságából a zsidó*

közösséggel szemben. A KZSH a döntés kézhez vételét követően felkérte Dr. Schöner Alfréd főrabbi urat a héber és a krakkói Galíciai Zsidó Múzeum munkatársait az angol fordítás elkészítésére, melyeket már továbbítottunk a Városi Hivatalba. Bízunk benne, hogy az idei mártírnapi elkészülnek a táblák, melyeket méltó ünnepség keretében avathatunk fel.<sup>22</sup>

A két emléktáblát Dél-Komárom, valamint Rév-Komárom polgármestere, Zatykó János és Bastrnák Tibor közösen avatta fel a 2006-os Mártírnapon. A zsinagóga bejáratának jobb oldalán magyar–héber, a bal oldalon pedig szlovák–angol nyelvű fekete márványból készült, Mózes kőtáblájának stilizált formájára készül táblákon az alábbi felirat olvasható:

ÁLLÍTSON EZ A TÁBLA ÖRÖK EMLÉKET  
A HOLOKAUSZT KOMÁROMI ÁLDOZATAINAK  
KOMÁROM VÁROS

Az eseménynek elég nagy sajtóvisszhangja volt, egyebek között az Új Szó szlovákiai magyar napilapban is tudósítottak róla:

...A város zsidó lakóit 1944 májusában kényszerítették gettóba, majd június 12. és 16. között deportálták őket. [...] A több mint 2500 főt számláló komáromi zsidóság nagy részét Auschwitzban, Treblinkában, Majdanekben barbár gyilkosok kínozták és gyilkolták meg [...] Az idei holokauszt 62. évfordulója alkalmából tartott megemlékezés a komáromi zsidó temetőben kezdődött, ahol megjelentek a hitközség tagjai, a város zsidó polgárainak távolba szakadt utódai, a diplomáciai testületek és számos intézmény képviselői. Ladislav Urban mérnök – aki tízévesen élte túl Bergen-Belsen poklát – beszédében a fasiszta alakulatok egyenruháit imitáló szerelésben masírozó, többek közt Kotleba<sup>23</sup> nevével fémjelzett mai veszélyforrásokra hívta fel a figyelmet... Paszternák Antal, a komáromi zsidó hitközség elnöke II. János Pál auschwitzi látogatásakor elmondott beszédéből idézett: „egy egész nép kiirtásának a kísérlete örökre beszenyvezte az emberiség történetét”. A komáromi zsidóság vezetője a megemlékezés kapcsán azt sem hallgatta el, hogy a felelősség nemcsak a náci Németországot terhel, hiszen a zsidóság likvidálása mindenütt, így Komáromban is a helyiek segítségével zajlott – volt, aki cselekvően, a többség pedig közönyös magatartásával asszisztált. Ugyanezt a kérdést feszegette Kerti Katalin, a Komárom-Esztergom Megyei Közgyűlés alelnöke is. Mint mondta, 1944-ben a magyar állam, amely önmagát kereszténynek és nemzetinek titulálta, teljes kudarcot vallott az állampolgáraival szemben fennálló kötelezettségei terén. A holokauszt – mondta jeles történészekre hivatkozva – rablógyilkosság volt, s amíg ezt nem mondjuk ki, a szembenézés nem történhet meg. A vasárnapi holokauszt-megemlékezés végén a két ikerváros, Révkomárom és Komárom polgár-

22 Lesz Holokauszt emléktábla Komáromban! *Hitközségi Híradó*, 11 (2006) 1. 1. p.

23 Marian Kotleba a szélsőjobboldali (újnáci) szlovák Pospolitosť (Testvériség) alapítója, később a szintén szélsőjobboldali (újnáci) Ľudová strana naše Slovensko párt vezetője. A 2013-as önkormányzati választások alkalmával ő kapta a legtöbb szavazatot, így a 2013-tól 2017-ig terjedő választási időszakban ő lett Besztercebánya Megye Önkormányzatának elnöke.

mesterei, Bastrnák Tibor és Zatykó János leleplezték az emléktáblát a zsinagóga, azaz a Menház-Zsidó Kulturális és Közösségi Központ falán, majd a résztvevők meggyújtották az emlékezés lángjait az áldozatok emlékművénél a zsinagógában.<sup>24</sup>

6. kép. A kis templom falán 2006-ban felavatott holokauszt-emléktáblák (L. Juhász Ilona felv., 2012)



---

24 (as) Egy rablógylósság emlékezete. Holokauszt-emléktábla Komáromban az elhurcolt zsidó lakosság tiszteletére. *Új Szó*, 2006. június 13., 5. p.

## 14. A Menház emléktáblája

2009-ben egy újabb emléktábla került a Menház külső falára. Január 25-én az ENSZ Holokauszt Emléknapján (január 27.) rendezett megemlékezésen Zeev Boker izraeli nagykövét leplezte le azt az emléktáblát, amellyel a Menház hivatalosan a Szlovák Zsidó Örökség Útja részévé vált.<sup>25</sup> Felirata:

### MENHÁZ

*Objekt bývalého židovského starobinca so synagógou  
postavili v roku 1896 a dodnes slúži ako centrum židovského života.*

*Épült 1896-ban , mint a helyi közösség szociális otthona  
és zsinagógája. Napjainkban is a város zsidó életének  
központja.*

*The former Jewish old age home, which includes a  
synagogue, was constructed in 1896 and still serves  
as center of local Jewish life.*

SYNAGOGA SLOVACA  
SLOVAK JEWISH HERITAGE

Szlovákiában nem mindegyik egykori vagy pedig ma működő zsinagógára került el ilyen tábla, ugyanis az adott épületnek megfelelő kulturális vagy hitéleti célt kell szolgálniuk.

## Emléktáblák az egykori zsinagógák falán

Bár a komáromi neológ, valamint az ortodox zsinagóga és a Menházhoz tartozó kis templom is túlélte a Vészkorszakot, a túlélők hazatéréskor azonban mindhárom lepusztult és meggyalázott állapotban találták. Pár év múlva kénytelenek voltak eladni mind a nagy neológ, mind pedig az ortodox zsinagógát. A komáromiak zöme nem tudta, hogy a mai sportcentrum átalakított épülete korábban neológ zsinagóga, a ma öregotthonnak helyet adó épületkomplexumot alkotó egyik épület pedig ortodox zsinagóga volt eredetileg. A komáromi zsidóság fontosnak tartotta, hogy legalább egy emléktábla emlékeztesse az utókort az egykori népes zsidó közösségre és annak templomaira, ezért mindkettőt megjelölték.

## 15. Emléktábla az ortodox zsinagóga falán

2007 decemberében az ortodox zsinagóga megépülésének 100. évfordulóján háromnyelvű (szlovák–magyar–héber) emléktáblát helyezett a hitközség a ma idősök otthonához tartozó, átalakított zsinagóga külső falán. Az 1944-ig templomként szolgáló épületet 1955-ben volt kénytelen eladni a zsidó hitközség. Ezt követően hosszú ideig raktárépületként használták, majd a rendszerváltást követően az idősök otthonának részévé vált. Ekkor felújították és részben át is építették. Az emléktábla felirata:

<sup>25</sup> A Menházat korábban már műemlékké minősítették.

V teĵto budove bola  
 ortodoxná synagóĝa v Komárne  
 1907–1844  
 Ebben az épületben működött  
 a komáromi ortodox zsinagóĝa  
 1907–1944  
 [héber felirat]

A rendezvényről a *Hitközségi Híradó* is beszámolt:

Az 5768. év hanukája két programot is tartogatott közösségünk tagjai és barátaink számára. December 9-én, vasárnap délután egy különleges helyen, a volt ortodox zsinagóĝa – ma idősök otthona – bejáratánál találkoztunk azzal a céllal, hogy a 100. születésnapját ünneplő épületen leleplezzük az emléktáblát.

Paszternák Tamás koordinátor üdvözölte a megjelenteket, köztük Váradai Lajost, a Magyar Köztársaság Pozsonyi Nagykövetsége első beosztottját, dr. Bastrnák Tibort, Komárom város polgármesterét, dr. Hortai Éva és Szabó Béla alpolgármestereket, a városi képviselőtestület tagjait, Miroslav Hargaš evangélikus lelkészt, Fináli Gábor rabbijelöltet, Várnai Gábort, aki a kántori feladatokat látta el, Ipóth Évát, az idősök otthona igazgatónőjét. Várnai Gábor éneke után Fináli Gábor osztotta meg gondolatait a jelenlévőkkel, Komárom városa nevében dr. Bastrnák Tibor polgármester úr emlékezett. A KZSH elnöke, Paszternák Antal beszéddel zárta az ünnepség első részét. A Szülőföld Alap és Csemadok támogatásával elkészült emléktáblát, amely közösségünk régi álma volt, a komáromi Boldi vállalkozás készítette Ryšavý Baltazár vezetésével. A héber fordítás dr. Schöner Alfréd főrabbi, a szlovák Vadász Magda munkája. A táblát a polgármester úr és a KZSH elnöke leleplezték le, majd a megjelent szervezetek elhelyezték koszorúikat...<sup>26</sup>

## 16. A neológ zsinagóĝa emléktáblája

A ma sportközpontként működő, 1863-ban felavatott neológ zsinagóĝa egykori bejáratának bal oldalán a Holokauszt Nemzetközi Emléknapján, 2000 januárjában került sor az emléktábla leleplezésére négy nyelvű felirattal:

1863–1944  
 V teĵto budove bola  
 neologická synagóĝa  
 v Komárne  
 Ebben az épületben  
 működött a komáromi  
 neológ zsinagóĝa  
 This building was the

<sup>26</sup> PT [Paszternák Tamás] A csodák délutánja. Emléktábla avatás és Hanuka Komáromban. *Hitközségi Híradó*, 12 (2007) 12. sz. 1. p.

home of the Komárno  
Neolog Synagogue

Židovská náboženská obec  
Komáromi Zsidó Hitközség  
The Jewish Community of Komárno  
2010

7. kép. Az egykori neológ zsinagóga az emléktáblával (L. Juhász Ilona felv., 2012)



A felavatási ünnepségről szokás szerint a *Hitközségi Híradó* is beszámolt:

*...emléktáblát avattunk az 1863-ban épült egykori neológ zsinagóga falán, mely 1944-ig szolgálta híveit. Az épület a második világháború során megrongálódott, a hazatérő maroknyi túlélő többé már nem tudta eredeti céljára használni a Király püspök és Hajnal (ma Štúr) utca sarkán álló imaházat. Az újjáalakult, anyagi gondokkal küzdő hitközség 1950-ben adta el az épületet azzal a kitételrel, hogy arról minden olyan jelképet távolítsanak el, amely szakrális jellegére utal. Az első világháborús emlékművet és a zsinagóga tetejét díszítő két kőtáblát a helyi zsidó temető ravatalozójában helyezték el.<sup>27</sup>*

*Az emléktábla avatásán beszédet mondott Deutsch Róbert budapesti főrabbi, Bastrnák Tibor, Komárom város polgármestere és Pasternák Antal, közösségünk elnöke. Ők leplezték le hárman az emléktáblát is. A Hit gyűlekezete közösség tagjai rövid műsor összeállításukkal az emlékezés fontosságát hangsúlyozták.<sup>28</sup>*

<sup>27</sup> A kőtábla később a Schnitzer Ármín Mikromúzeumba került, ahol a látogatók megtekinthetik.  
<sup>28</sup> *Hitközségi Híradó*, 15 (2010) 1. 4. p.

„Mit is üzen ez a tábla?” – tette fel a kérdést beszédében Pasternák Antal, a hitközség elnöke, majd megadta a választ:

*...üzen a fényes múlttól, neves rabbikról, híres kántorokról, ünnepekről, családi és közösségi eseményekről. Üzen arról, hogy itt az ideje a szembenézésnek. Elmesélni, megírni a múltat. A szép és a kevésbé szép időket. Elmondani, hogy a komáromi zsidó közösség megsemmisítése német segídlettel zajlott ugyan, de a helyiek aktív közreműködése és sokak passzív közönye olajozta a gépezetet, gyorsította az elkerülhetlent...<sup>29</sup>*

8. kép. Az egykori zsinagóga épülete az emléktáblával az Európa udvarban (L. Juhász Ilona felv., 2012)



### 17. Emléktábla az egykori, 1863-ig működő zsinagóga falán az Európa udvarban

2011. január 30-án a Holokauszt Nemzetközi Emléknapján, az auschwitz-birkenauai koncentrációs tábor felszabadításának 66. évfordulója alkalmából ismét emléktáblát avatott a zsidó közösség, ezúttal az egykori komáromi zsinagóga épületén, az Európa udvarban.<sup>30</sup> Ez a zsinagóga már kicsinek bizonyult a hitközség számára, így egy

29 „Készítsetek nekem szentélyt, hogy köztük lakjam.” Pasternák Antal, a KZSH elnökének beszéde az ENSZ Holokauszt napon a neológ zsinagóga táblaavatásán. *Hitközségi Híradó*, 15 (2010) 1. 5. p.

30 Az Európa udvar a komáromi Európa műterem építészének műve. A 6500 m<sup>2</sup> kiterjedésű téren az épületek stilizált formában különböző európai országok építészetét mutatják be. A zsinagóga a tér közepén épült német ház részét képezi.

nagyobb zsinagóga építésébe kezdtek, s amikor az 1863-ban elkészült (a nagytemplom, azaz a neológ zsinagóga), ezt az épületet eladták. A zsidó hitközség elnöke az emléktábla leleplezése alkalmával elmondott beszédében szöveg a Komáromi Zsidó Hitközség megalakulásának 220. évfordulójáról, valamint felidézte Jókai Mór Aranyember című regényéből az egykori zsinagógával kapcsolatos sorokat is:

„Mily szépek a sátraid Jákob...” Ezekkel a szavakkal lép be a vallásos zsidó ember minden reggel a zsinagógába. Az egykori zsinagóga helyén avatunk ma emléktáblát. Komárom első zsinagógájának helyén.

Feltehetnénk pár kérdést: Miért is? Miért éppen az ENSZ Holokauszt emléknapján? Az idén a Komáromi Zsidó Hitközség a 220. születésnapját ünnepli, 1791-ben alakult meg hivatalosan közösségünk, bár tudjuk, hogy az első zsidó emberek már jóval korábban a városba érkeztek. Kevés az információ a régi időről. Ez a zsinagóga tanúja volt a komáromi zsidó közösség felemelkedésének, amikor már kicsinek bizonyultak az imaház falai és hittestvéreinknek hamarosan újat kellett építeniük. Jókai Mór, Komárom szülőtte az Aranyemberben Tímár Mihály és Fabula János beszélgetésében így ír az épületről:

„Fabula János vetett aztán nem egy cigánykereket, hanem hármat, végig a folyosón. Aztán vissza megint három cigánykereket, mely után ismét talpra állt egyenesen Tímár előtt.

– Így ni. Mármint értem a dolgot. Tehát az a sok pénz most az enyim! Megyek. Megveszem a zsidó templomot.

(S nehogy valaki azt higgye, hogy ez utóbbi mondat valami rossz élcs volt Fabula Jánostól, meg kell mondanunk, hogy az akkori viszonyok között az Izrael vallását követő lakosok egy újabb házat kényszerülve építeni a gróf Zichy-féle nemesi telken, a régebbi héber imaház csakugyan árverés alá volt bocsátva, s az Fabula Jánosnak különösen megtetszett.)”

1863-tól már a Király püspök utcai nagy zsinagóga szolgált imahelyül, majd az 1868-as szakadás után Komáromban is külön utakat kezdett járni a neológia és az ortodoxia. Az eladott zsinagóga épületének sorsáról nem sokat árulnak el a krónikák a továbbiakban. Csendesesen állt itt az egykori Weisz ház, mai nevén Zichy palota udvarában. A Vészkorszak idején láthatta, amint a palota közeli pincéjében összezsúfolják egykori híveinek leszármazottait, méltatlan, embertelen körülmények között. Volt része gyártelepnek, majd a rendszerváltás után az Európa udvar gondolatának megvalósulásakor az udvar egyetlen régi épületként 3 oldalából favázás német ház lett, a sors furcsa fintoraként...

Maradt viszont ez az oldal, ahol valami más volt és van. A felújítás során felfedezett eredeti festések nyomán ez a fal üresen maradt egészen a mai napig. Az elmúlt évek januárjait követve az ortodox zsinagóga után negyedikként a mai könyvekben csak öreg zsinagógaként emlegetett épület falára kerül a négy nyelvű tábla, üzenve ezzel, hogy a zsidó közösség emlékének végre méltó helye van az Európa nemzeteit bemutató udvarban, mutatva az ide látogató turistának, hogy közösségünk ma is él. Köszönet az épület tulajdonosának, Takács Péter mérnöknek, aki megkeresésünkre azonnal ígert monddot, hozzájárulva egy újabb, méltó tábla emeléséhez...<sup>31</sup>

31 „Mily szépek a sátraid Jákob...” (Paszternák Antal beszéde a legelső komáromi zsinagóga megmaradt falán elhelyezett emléktábla leleplezése alkalmából). *Hitközségi Híradó*, 9 (2011) 2. 5. p

Az emléktábla felirata:

*V tomto dome bola v rokoch 1827 až 1863  
prvá komárňanská synagóga.  
Ebben a házban működött 1827-től 1863-ig  
Komárom első zsinagógája  
In commemoration of the oldest synagogue in Komárno  
which was located in this building from 1827 to 1863  
(héber nyelvű felirat)  
Židovská náboženská obec v Komárne  
Komáromi Zsidó Hitközség  
The Jewish Community of Komárno  
(héber nyelvű felirat)  
2011*

Az emléktábla felirata szerint az első zsinagóga 1827-től 1863-ig működött ezen a helyen, azonban Számadó Emese kutatásai szerint (Számadó 213, 40–41. p.) ennek ellentmond Kállay Ödön ószónyi jegyző, helytörténész feljegyzése a zsinagóga építését megörökítő emléktáblának a feliratáról, mely szerint a zsinagóga jóval korábban, még 1791-ben épült, és özv. gr. Zichy Jánosné szül. Lusinszky Terézia bárónő építtette:

*SVMTIBVS.ILL.DOMINAE CO  
MITISSAE VIDVAE JOHANNÉ  
ZICHYANAE NATAE BARONISSAE  
THERESIAE LUSINSZKY JUDAI  
CAE GENTI TEMPLUM HOCCE  
ERRECTVM AN MUNDI CON  
DITO 5552 (=1791)*

Amikor 1926-ban elkészült a dél-komáromi zsinagóga, a hitközség elnöke elkérte Gyürky Viktorné grófnétól az 1863-ig működő komáromi zsinagóga emléktábláját,<sup>32</sup> amit egyes források szerint a felépült dél-komáromi zsinagóga falára helyeztek. A tábla a zsinagóga átépítésekor került le a falról, és a munkások összetörték (Számadó 213, 40–41. p.).

### 18. Botlatókövek (emlékeztető macskakövek)

Günter Demnig német képzőművész egy új típusú holokauszt-emlékjelet terjesztett el Európa-szerte, amelyek botlatókő, ill. emlékeztető macskakő néven váltak közzismertté (német neve *Stolperstein*). Egy 10x10x10 cm méretű, a talajba süllyesztett kőcsockáról van szó, amelynek tetejére egy 10x10 cm-es réztábla kerül.<sup>33</sup> E táblán olvasható a holokauszt-áldozatok neve, illetve születésük és deportálásuk, vagy haláluk dátuma és helye. A botlatókövek az áldozatok lakhelye előtti járdába (vagy a már nem létező egy-

<sup>32</sup> Arra vonatkozóan, hogy miért és hogyan került a grófnéhoz a zsinagóga emléktáblája, nincsenek adatok. Vö. Számadó 2013, 40. p.

<sup>33</sup> Günther Demnig honlapja: <http://www.stolpersteine.eu/start/> (utolsó letöltés: 2018. április 15.)

kori otthon helyére) kerülnek, emlékeztetve az utókort, hogy az adott személyt innen hurcolták el a halálba. A Németországból indult kezdeményezés rövid időn belül egész Európában teret hódított. Szlovákiai elhelyezésüket a 2011-ben létrejött Antikomplex Polgári Társulás kezdeményezte, amely az első ilyen objektumokat 2012-ben Breznóbányán és Besztercebányán helyezte el.<sup>34</sup> Ma már több szlovákiai városban is megtalálhatóak, számuk folyamatosan emelkedik (L. Juhász 2015, 79–81. p.).

A botlatókövek Komáromban is megjelentek, elhelyezésüket itt is az Antikomplex szervezte meg 2013-ban. Ekkor Günter Demnig 6 ilyen objektumot helyezett el 2 helyszínen. Egyet Waldmann Ernő (1902–1944) rabbi egykori lakhelye, a mai Eötvös utca 9. sz. épülete előtt,<sup>35</sup> a Komenský utcai szlovák tanítási nyelvű alapiskola előtti járdába pedig 5 ilyen botlatókő került, valamennyi a Paszternák család holokausztban elpusztult tagjainak (Paszternák Zsigmond [1878–1944], Paszternák Mária sz. Weisz [?–1944], Paszternák Dezső [?–1944], Paszternák Margit sz. Weisz [1911–1944], valamint Paszternák Sándor [1920–1944]) emlékére. A jelenlegi alapiskola épületének helyén állt egykor a Paszternák család háza az általuk üzemeltetett pékséggel együtt. A botlatókövek felirata kétnyelvű, szlovák–magyar. Paszternák Zsigmond botlatókövére az alábbi felirat került:

TU ŽIL/ITT ÉLT  
ZSIGMOND  
PASZETRNÁK  
NAR./SZ. 1878  
DEPORTOVANÝ 1944  
DO OSVIENČIMU  
DEPORTÁLTÁK 1944  
AUSCHWITZBA  
TAM ZAVRAŽDENÝ/MEGÖLTÉK

Ennek a holokauszt-emlékjelnek a megítélésével kapcsolatban a világ zsidósága körében megoszlanak a vélemények. Egy részük elutasítja, elsősorban azzal az indokkal, hogy azáltal, hogy emberek járnak rajtuk, tulajdonképpen megalázzák az áldozat emlékét. A vita ellenére ennek az új emlékjeltípusnak a száma évről évre növekszik,<sup>36</sup> s a közelmúltban arra is volt példa, hogy Európán kívül, egy másik kontinensen, Dél-Amerikában, Buenos Airesben is elhelyeztek már ilyen objektumot.<sup>37</sup>

34 Jelenleg Szlovákia területén ezeknek az objektumoknak a száma már meghaladta a százat. [https://de.wikipedia.org/wiki/Liste\\_der\\_Orte\\_mit\\_Stolpersteinen](https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Orte_mit_Stolpersteinen) (utolsó letöltés: 2018. április 15.)

35 Itt volt Waldmann Ernő lakása, az épület ma is a Komáromi Zsidó Hitközség tulajdonában van, s itt található az egykori *mikve* (rituális fürdő) is.

36 A botlatókövek nyilvántartását lásd: [https://de.wikipedia.org/wiki/Liste\\_der\\_Orte\\_mit\\_Stolpersteinen](https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Orte_mit_Stolpersteinen)

37 Buenos Airesben 2017-ben az 1934-ben alapított Pestalozzi-iskola elé került, amelyben a nemzetiszocializmus idején ide menekült európai gyerekek tanultak. [https://de.wikipedia.org/wiki/Liste\\_der\\_Orte\\_mit\\_Stolpersteinen#Verlegung\\_auf\\_anderen\\_Kontinenten](https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Orte_mit_Stolpersteinen#Verlegung_auf_anderen_Kontinenten) (utolsó letöltés: 2018. április 15.)

9. kép. Günther Demning munka közben – a Paszternák család botlatóköveinek elhelyezése (L. Juhász Ilona felv., 2013)



10. kép. A Paszternák család emlékét őrző botlatókövek (L. Juhász Ilona felv., 2013)



**19. Paszternák Sándor emléktáblája**

A rendszerváltást követően a Menház kis zsinagógájában – amelyben a hitközség kulturális rendezvényei is zajlanak – újabb emléktáblák kerültek fel a falra. Az első ilyen a Svájcban – Zürichben – tragikus hirtelenséggel elhunyt komáromi születésű Paszternák Alexander (Sándor) emlékét örökítette meg, aki haláláig folyamatosan támogatta a Komáromi Zsidó Hitközséget. Felirata:

PASZTERNÁK ALEXANDER  
(SANYI)  
KOMÁROM 1947–2004 ZÜRICH  
A KOMÁROMI ZSIDÓ HITKÖZSÉG  
JÓTEVŐJÉNEK EMLÉKÉRE

**20. Yvonne Tomenedal Wollner emléktáblája**

Egy másik emléktábla egy Komáromból elszármazott hölgy emlékét örökíti meg. A táblát fia készítette és helyeztette el édesanyja kérésére szülővárosában az alábbi háromnyelvű felirattal:

Yvonne Tomenedal Wollner  
(1948–2011)  
*In Erinnerung an meine Jahre in Komorn*  
*Spomienka na moje komárňanské roky*  
*Komáromi éveim emlékére.*

**21–22. Az egykori komáromi rabbik emléktáblája**

A kis zsinagógában, a kijárat jobb és bal oldalán 2012. december 9-én, a chanukai ünnepség alkalmával avatták fel az egykori Komáromban tevékenykedő rabbik nevét megőrkítő emléktáblákat. Az egyikben a holokauszt előtt tevékenykedő neves rabbik neve szerepel:

*Na pamiatku komárňanských rabínov*  
*A komáromi rabbik emlékére*  
*Freistadt Ábrahám*  
*Lax Eisik*  
*Pinchas Leb Frieden*  
*Dr. Schnitzer Ármin*  
*Krausz Mór*  
*Dr. Wallenstein Zoltán*  
*Židovská náboženská obec v Komárne*  
*Komáromi Zsidó Hitközség*  
2012

A másik emléktáblán az alábbi rabbik neve szerepel:

*In memoriam the Rabbis of Komárno*  
 (héber nyelvű sor)  
 Deutsch Mór  
 Dr. Waldmann Ernő  
 Preszburger Ábrahám  
 Steinberger Sándor  
 Lefkovics Józsuá  
 The Jewish Community of Komárno  
 (héber nyelvű sor)  
 5773

Részlet Paszternák Antal, a KZSH elnökének a táblák felavatása alkalmából elmondott beszédéből:

*Tisztelt jelenlévők! Különleges nap ez a mai, Chanukakor, egyik legvidámabb ünnepünkön avatunk emléktáblát a komáromi közösség vallási vezetőinek. A hitközség működésének 221 évéből majdnem 150 éven át rabbik vezették vallási életünket, irányt és példát mutatva zsidóknak és nem zsidóknak egyaránt. A Holokauszt szörnyűségei idején a komáromi rabbik közül is többen hittestvéreikkel együtt meneteltek az auschwitzi gázkamrák felé. Egészen a mai napig semmi sem emlékeztetett e csodás közösség neves szellemi irányítóira. Ezért tartotta fontosnak hitközségünk vezetése, hogy az utolsó megmaradt zsinagógánk falai közt méltó módon őrizzük emléküket.*

*Vannak, akikről szinte semmit sem tudunk, de akadnak olyanok is, akiket műveik, írásaik alapján ma is sokat és sokszor idéznek szerte a világon. Fellapozva a Magyar Zsidó Lexikont és több más könyvet, fokozatosan emberi alakok, életutak rajzolódnak ki a táblára vésett nevek mögül. Voltak ortodoxok, neológok, összekapcsolta őket a város és a közösség szeretete.*

*Freistadt Ábrahám, az első általunk ismert komáromi rabbi Galgócon született, városunkban halt meg 1930-ban. Imré Sefer címen megjelent önálló műve, számos rezonanzumot is találunk tőle. Őt Lax Eisik követte.*

*Pinchas Leb Frieden rabbi 1801-ben született Bonyhádon, ahol édesapját követte a rabbi székben, majd az 1830-as években érkezett városunkba, ahol 1873-ban halt meg. Sírját ma is felkeresik Jahrzeitjekor New Yorkban élő ortodox leszármazottai. Divné Pné Árje című könyve 1859-ben jelent meg Bécsben, ma is fontos mű a zsidó világban. Több mint öt évtizedet töltött Komáromban dr. Schnitzer Ármin. A hunfalvai ortodox családi háztól, ahol 1836-ban született, jesivákon át vezetett hosszú út a komáromi haladó szellemű későbbi neológ zsinagóga rabbi székéig. ...Ő volt a dunántúli, majd a Magyar Rabbiegyesület elnöke. A századfordulón Krausz Mór rabbi vette át a vallási élet irányítását, róla nagyon keveset tudunk.*

*A közeli Tárkány községből indult a 20. században dr. Wallenstein Zoltán főrabbi élete, aki a rabbiképző után Komáromban kezdte pályáját, majd pécsi főrabbiént lett hírese, elismert rabbi. Rövid élete 1944-ben fejeződött be, a budapesti Kozma utcai temető rabbi parcellájában alussza örök álmát.*

*Waldmann Ernő 110 évvel ezelőtt 1902-ben született a közeli Bátorkeszi községben, utolsó neológ rabbiként működött, 1944-ben deportálták Auschwitzba, ahonnan sajnos, nem tért vissza.*

*Preszburger Ábrahám több mint harminc éven állt a komáromi ortodox közösség élén. Steinberger Sándornak mindedig csak a nevét őrizte meg a komáromi zsidó közösség története. Lefkovics Józsuá az utolsó ortodox főrabbi volt a vészorszak idején.<sup>38</sup>*

### 23. Lipscher Mór emléktáblája a kórház falán

Miután 1938 őszén összetörték dr. Lipscher Mór 1927-ben felavatott mellszobrát, Komáromban semmi nyoma nem maradt a sebésznek, csupán a kis zsinagógában található holokauszt-émlékjel, a jelképes kemencében elhelyezett emlékkönyv őrizte nevét az áldozatok között. A korábban tisztelt és szeretett 73 éves Lipscher Mórt és családját a többi komáromi sorstársával együtt deportálták Auschwitzba. Akkor már egy agyvérzés következtében magatehetetlen volt, így hordágyon vitték a Monostori erődbe, majd onnan a marhavagonba. Auschwitzba azonban nem érkezett meg, hiszen a 70-80 emberrel telezsúfolt vagonban több egészséges ember se élte túl az utazást, nemhogy egy magatehetetlen, beteg ember. A közelmúltban a komáromi zsidó hitközség emléktáblát avatott az egykori Emberszeretet Közkórház külső falán (ebben az épületben avatta fel a város 1927-ben a mellszobrát). A leleplezésen részt vett Lipscher Mór egyik oldalági rokona, Dr. Wágnerné Mohácsy Erzsébet is, aki apai és anyai felmenői révén kötődik a Lipscher családhoz. A tábla felirata:

*Dr. Mór Lipscher  
1870–1944  
na pamiatku významnej osobnosti  
lekárskej vedy, vynikajúceho  
neurochirurga, ktorý bol  
v rokoch 1902–1935  
riaditeľom komárňanskej nemocnice  
zachránil životy tisícom  
tunajších obyvateľov.  
Kvôli svojmu židovskému  
pôvodu sa stal obeťou holokaustu.  
Židovská náboženská obec v Komárne  
2016*

*Dr. Lipscher Mór  
1870–1944  
Az orvostudomány kiemelkedő  
alakja, 1902–1935  
a komáromi kórház igazgatója,  
a kiváló sebész emlékére,  
aki komáromiak ezreinek életét  
mentette meg.*

38 A komáromi rabbik emléke. *Hitközségi Híradó*, 11 (2012) 12. 3. p.

Zsidó származása miatt  
a Holokauszt áldozata lett.  
Komáromi Zsidó Hitközség  
2016

## 24. Mementó a Dunába lőtt áldozatok emlékére

2017. június 11-én a temetőben hagyományosan megtartott Mártírnapot követően került sor egy új emlékjel felavatására. A Duna melletti gáton, az Erzsébet-sziget végénél, a mostani vízművek épülete előtt egy nagy kőtömbre helyezett márványtábla emlékeztet azokra az áldozatokra, akiket 1944 utolsó hónapjaiban és 1945 elején a nyilasok lőttek a Dunába. Alig ismert tény, hogy a Vág folyó jegén 1944. karácsonyán ugyancsak sor került gyilkosságokra. Az emlékjel leleplezése után Vági Zoltán történész beszélt a jelenlevőknek a gyilkosságok körülményeiről, a Vág folyón történt öldöklést pedig az egyik áldozat lánya, az akkor mindössze hatéves Szalay Irma elevenítette fel, aki azzal a kéréssel fordult a jelenlevőkhöz, hogy a felavatott mementó legyen emlékműve a Vágba fojtott 14 áldozatnak is:

*...valamelyik szomszédunk feljelentett minket, hogy otthon vagyunk. Szenteste, december 24-én este 7 óraker két Szabolcs megyei suhanc jött hozzánk. Kb. 15 évesek voltak, ma is jól emlékszem rájuk, hosszú volt a téli kabátjuk, karszalag a karjukon, a kalap majdnem az orrukon és persze puska. A lakásunk egy részében egy magyar katonatiszt állapotos felesége lakott, aki, amikor látta, hogy jönnek a nyilasok, berántott magához a konyhába, befogta a számat és az ablakhoz ment velem. Így láttam 6 éves kislánycént, ahogy elviszik édesanyámat. Téli kabát volt rajta és meleg cipő, de a kabát alatt csak hálóing, mert nem engedték meg, hogy felöltözzön. Édesapám nem volt otthon, éppen tejért volt Harcásón. Ezt követően sokáig nem tudtuk, hova lett az anyukám. Ezen a napon vitték el Harnos Károly festőművésznak a feleségét is. [...] 1945/46 környékén tudtuk meg, hogy hova lett édesanyám. Egy nap eljött hozzánk dr. Földes, aki egy zsidó ügyvéd volt és jelen volt a nyilas fiúk komáromi tárgyalásán. Négy szabolcsi fiú volt, a tárgyalás idején egyik sem volt még 18 éves. [...] Dr. Földes elmesélte nekünk, hogy aznap, vagyis december 24-én este ez a négy szabolcsi nyilas gyerek 14 zsidó embert szedett össze és kivitte őket az Apáli szigetre. A víz 20 cm vastagon be volt fagyva, de rákényszerítették a foglyokat, hogy vágjanak rajta akkora nyílásokat, amekkorába beleférnek, majd meztelenre kellett vetkőzniük és élve a víz alá menniük. Aki nem ment elég gyorsan, puskatussal bevették a jég alá. Éjjel 11 óraker fejezték be az öldöklést. Azt vallották, hogy „A legrosszabbak Harnosné és a Szalayné voltak, mer nem ordítottak olyan szépen!” Próbáltam megkeresni a tárgyalás anyagát, de a nyitrai archívumból nemleges választ kaptam. Sajnos, nem tudom az anyámmal elvitt összes ember nevét. A Harnos Károlynén kívül még Neumanné és Dobayné névre emlékszem, valamint Weisz Péterére, az ő lányait jól ismerem.*

(Számadó 2014, 201–202. p.)

Részlet Keszegh Zoltánnak a Dunába lőtt áldozatokkal kapcsolatos visszaemlékezéséből:

1945. január elején a Duna zajlott. A személypályaudvartól felfelé pár száz méterre egy nagy tábla a parthoz fagyott. A nyilasok erre a jégtáblára hajtottak zsidó férfiakat és nőket, ott agyonlőtték őket. Tíz-tizenkét napig voltak láthatók, aztán a jégtábla elsodródott.

...Január 24-én a komáromi hídon volt vérfürdő, ismét zsidókat lőttek egymásra. Ezt a németek nem tűrték és a nyilasokat a hídról letiltották. A további kivégzéseket a híd északi oldalán, a parton folytatták.<sup>39</sup>

A mementó felirata háromnyelvű:

*Na pamiatku obetí holokaustu, ktorých  
v rokoch 1944 a 1945 postrielali do Dunaja.*

*A holokaustt azon áldozatainak emlékére,  
akiket 1944-45-ben a Dunába lőttek.*

*Im memoriam of the victims of the Holocaust  
who were shot into River Danube in 1944-45.  
(héber nyelvű sor)*

*Židovská náboženská obec v Komárne  
Komáromi Zsidó Hitközség  
The jewish community of Komárno  
(héber nyelvű sor)  
2017-5777*

A komáromi városi képviselő-testület nem volt egységes a készülő emlékmű finanszírozása és támogatása kapcsán. Voltak olyan személyek, akik szerint az emlékmű nem a város, hanem a zsidók ügye. Pasternák Antal hitközségi elnök egyebek közt ezt is megemlítette a Mártírnapon elmondott beszédéből:

*Egy évvel ezelőtt jelentettük be, hogy emléktáblát avatunk a komáromi kórház legendás igazgatójának, dr. Lipscher Mórnak és emlékművet állítunk a Duna-parton, azoknak az áldozatoknak, akiket 1944–45-ben a Dunába lőttek.*

*...A XXI. század elején, hét évtizeddel a vészorszak után Komáromban is szellemi falak emelkednek a zsidóság köré. A minap a városi testület ülésén vitáztak a képviselők a Duna-parti emlékmű környékének rendbetételéről, ekkor hangzott el, hogy a Holokaustt az a zsidóság fájdalma. A szembenézés egyik fontos eleme lenne, ha ennyi idő után végre elfogadottá válna ebben a régióban is, hogy ez nem csak a zsidóság, hanem mindannyiunk közös tragédiája. Hisszük és tudjuk, hogy az elpusztítottak és a meg nem születettek generációi is szerették vagy szerették volna Komáromot és sokat tudtak volna tenni fejlődéséért. Milyen kár, hogy nem hagyták nekik.*

<sup>39</sup> Keszegh Zoltán emlékezése a komáromi múzeum helytörténeti gyűjteményében található. Idézi: Szita 2002, 20. p.

Köszönettel tartozunk a városi képviselőtestület azon tagjainak, akik szavazatukkal rendszeresen támogatják törekvéseinket, és a polgármester úrnak, hogy két program-koordinátorunk idén rangos polgármesteri díjban részesült a komáromi Napokon. Ennek ellenére vannak olyan megnyilvánulások, amelyek nemcsak a túlélők generációjában, hanem bennünk, a leszármazottakban is félelmet keltenek, és csak arra gondolunk, hogy így kezdődtek a borzalmak a múlt század 20-as, 30-as éveiben is...

...a temetői megemlékezés után a Duna-partra megyünk, ahol a Dunai Alap és a város támogatásával, a Vízgazdálkodási Vállalat telkén Rysavy Boldizsár kivitelezésében elkészült az emlékhely, amely végre méltó emléket állít azoknak, akiket itt lőttek a Dunába...<sup>40</sup>

11. kép. A Dunába lőtt áldozatok emlékműve (L. Juhász Ilona felv., 2018)



<sup>40</sup> Pasternák Antal elnök beszéde a Mártírnapon. *Hitközségi Híradó*, 15 (2017) 6. 3–4. p.

## A komáromi zsidóság Komáron kívüli emlékjelei különböző helyeken és formában

Szólnunk kell azokról az emlékjelekről is, amelyek szervesen kötődnek a komáromi zsidósághoz, noha nem a város területén találhatóak, de a Vészkorszak komáromi áldozatainak emlékét örökítik meg különböző módon és formákban.

A jeruzsálemi Jad Vasem holokauszt-múzeumban különféle objektumokkal emlékeznek a holokauszt során elpusztított zsidókra, tehát a komáromi áldozatokra is. A *Nevek Csarnokában* fényképek vagy más dokumentumok segítségével egyéni sorsokon keresztül mutatják be a holokausztot, s más áldozatokkal együtt megörökítették a komáromi mártírok nevét is. Egy sötét betonépületben található az *Emlékezés Sátra*, itt valamennyi áldozatra egy örökmécses emlékeztet. A másfél milliő gyermekáldozatnak is külön épületet – *Gyermekek Emlékműve* – emeltek, ahol a fényképek és más dokumentumok találhatóak, s az égő gyertyák fényének visszatükröződése végtelen számú fénypontot alkot a sötét térben, s közben folyamatosan hallhatók a gyermekáldozatok neve. A hatalmas kötömbökből kialakított, holokauszt alatt elpusztított *Közösségek Völgyében* 5000 részben vagy teljesen elpusztított zsidó közösségnek állítottak emléket olyan formában, hogy a település nevét bevésték az itt levő kötömbökbe, itt olvasható egyebek közt Komárom neve is. A Haláltáborok Áldozatainak Emlékműve és a Hósiesség Oszlopa, amely a gettókban, a táborokban, erdőkben és a földalatti mozgalmakban harcoló zsidók emlékét őrzi.<sup>41</sup>

A holokausztot követően a megmaradt zsidó közösségek – köztük a komáromi is – pénzt gyűjtöttek, amiből Jeruzsálemben fákat ültettek az áldozatok emlékére. (L. Juhász 2015, 96. p.)

Paszternák András, a *Hitközségi Híradó* egyik szerkesztője a Komáromi Zsidó Hitközség nevében 2006-ban emlékfát ültetett el Izrael állam megalapításának emlékére a Tibériász-tó közelében. A hitközség lapjában részletesen beszámolt erről az eseményről: *A szerda reggelt faültetéssel kezdtük. Izrael állam 1948-as létrehozása óta több milliő facsemetét ültettek el a világ zsidóságának adományaként, az akkor még zömében mocsaras, sivatagos országban. A fácskámat nemcsak saját, de jelképesen az egész komáromi közösség nevében ástam be Tibériásztól nem messze Erec Izrael földjébe.*<sup>42</sup>

Arra is akad példa, amikor ún. „alkalmi” emlékjelek kerülnek a zsidóság tragédiájához kötődő helyszínekre egy emléklap vagy üzenet formájában. Szokássá vált, hogy az Auschwitzba látogatók valamilyen üzenetet hagynak, amelyre általában rákerül az is, hogy annak készítője honnan érkezett. Ilyen lapot helyezett el Auschwitzban Balogh

41 <http://www.yadvashem.org/yv/en/education/languages/hungarian/ceremonies/guide.asp> (utolsó letöltés: 2018. január 15.)

42 Paszternák András: *Birtright – A születés jogán! Hitközségi Híradó*, 4 (2006) 3. 4. p.

Ákos komáromi diák is 2013-ban az Élet Menete<sup>43</sup> által szervezett zárandoklat résztvevőjeként az alábbi szöveggel:

*Ember vigyázz, figyeld meg jól a világot:  
ez volt a múlt, emez a vad jelen –  
hordozd szívedben. Éld a rossz világot  
és mindig tudd, hogy mit kell tenned érte, hogy más legyen.*  
Radnóti Miklós

*NEVER AGAIN!  
SOHA TÖBBÉ !  
Balogh Ákos Révkomárom, Slovakia  
2013.4. 8.*

Útjáról beszámolót is írt, amely a komáromi *Hitközségi Híradó*ban jelent meg. Az alábbi gondolatokkal zárta írását: „Hálás vagyok a sorsnak, hogy részt vehettem ezen az eseményen, hogy elhelyezhettem az áldozatokért írt táblámat. Emlékezzünk és emlékeztessünk, mert mindannyiunk kötelessége, hogy soha ehhez hasonló ne történjen meg!”<sup>44</sup>

Balogh Ákos 2014-ben is részt vett az Élet Menetén, és egy újabb üzenetet helyezett el az alábbi szöveggel:

*Emlékezni és emlékeztetni  
mindannyiunk kötelessége!  
Emléklül a Komáromból elhurcolt  
zsidóság emlékére  
1944 – 70 – 2014  
2014.4.28/YomHaShoah/KZSH<sup>45</sup>*

Tágabb értelemben az emlékezés/emlékeztetés jeleinek tekinthetjük a hitközség által kiadott, annak történetével foglalkozó kiadványokat is (Raab 2000, Paszternák A.–Paszternák T. 2013, Paszternák T.–A. Paszternák 2016). Ezek a majdnem teljesen elpusztított egykori zsidó közösségről, a kivándoroltakról, *alijázókról* és sok minden másról is szólnak. Schnitzer Ármin néhai főrabbi közelmúltban magyar és szlovák nyelvre lefordított (Schnitzer 2015) önéletrajzi ihletésű kötete is egy korábbi időszak

43 „Az Élet Menete szervezet 1988-ban kezdte el tevékenységét azzal a céllal, hogy a világ bármely pontján élő zsidó fiatalokat emlékeztesse a Soá borzalmaira, és ezzel párhuzamosan bemutassa: mit jelent a zsidó nép élni akarása, mit jelent Izrael léte. Minden esztendőben kéthetes program keretében nyújt feledhetetlen élményt mindazoknak, akik vállalkoznak erre a megrázó időutazásra. A világ különböző országaiból zárandokok ezrei érkeznek Lengyelországba, hogy megismerkedjenek a hajdani zsidó étellel, majd a fasiszmus, a náciizmus, a rasszista gyűlölet világgá válnak, és az egykori haláltáborok helyszínein emlékezzenek a genocídiumra.” <https://www.eletmenete.hu/az-elet-menete> (utolsó letöltés 2018. január 15.)

44 Balogh Ákos: Yom HaShoah napja Lengyelországban, tízezer ember az Élet Menetén. *Hitközségi Híradó*, 11 (2013) 4. 8. p.

45 *Hitközségi Híradó*, 12 (2014) 4. 1. p.

„emlékműve”, amelyben a komáromi éveit tárgyaló fejezetben egyebek közt szól a református–zsidó párbeszédéről, az 1895-ben elhunyt barátja, a dunántúli református püspök, Pap Gábor és saját példáján. Pap Gábor szavazata a Felsőház tagjaként sorsdöntő volt a zsidó egyenjogúsítási törvény elfogadásánál. Ha nem vett volna részt (már nagyon beteg volt, s az orvosa is tiltotta az utazástól) a szavazáson, akkor a törvényjavaslat elbukott volna (Schnitzer 2015, 180–181. p.). A komáromi zsidó közösségről készített filmek, például a Komáromban született, ma Svájcban élő Scheiner Péter<sup>46</sup> filmjei is emlékjelei, dokumentumai a komáromi zsidóság történetének, mint ahogy a különféle rendezvények, köztük az emlékjelek avatásáról vagy a mártírnapokról készített filmes tudósítások is, s még sorolhatnánk hasonló példákat.

## Összegzés

Mind a huszonnegy (beleszámítva a Duna magyarországi oldalán található 2 emléktáblát is), a komáromi zsidósághoz kötődő emlékjel az egykor itt élt és élő zsidóság történetének lenyomatai, őrzői. Állításuk körülményei, állíttatói, valamint utóéletük a komáromi zsidó hitközség történetének egy-egy mozaikját képezik, s nem utolsósorban szólnak a komáromiak zsidókhoz való viszonyáról is.

A korabeli források, sajtóban megjelent kimutatások tanúsága szerint a holokausztot megelőzően a Duna mindkét oldalán élő komáromi zsidóság is adakozott a Komáromban állított különböző emlékjelekre. Amikor 1821-ben felavatták Jókai Mór emléktábláját az egykori szülőháza helyén álló épületen, Schnitzer Ármin főrabbi mondott sikert arató és nagy visszhangot kiváltott beszédet.<sup>47</sup> A város vezetésének 1918 májusában hozott határozata, miszerint Fried Kálmán emlékére domborműves emléktáblát kívánt elhelyezni a zsidó Menház falán, és hogy 1927-ben szobrot állítottak Lipscher Mór komáromi sebész-főorvosnak, a békés zsidó–keresztény együttélésnek fontos bizonyítékai, aminek az 1938-tól életbe lépő zsidóellenes törvények és az államszintre emelt antiszemita propaganda, a zsidó lakosság teljes jogfosztása és haláltáborba küldése vetett véget. A szocializmus időszakában a holokauszt-emlékjelek állítása Csehszlovákiában csak zárt helyen: temetőben, ravatalozóban vagy zsinagógában volt lehetséges (vö. L. Juhász 2015, 18–30. p.).

Komárom azok közé a városok közé tartozik, ahol ma az átlagosnál sokkal nagyobb számban (majdnem 200) található emlékjelek, s ezek között más településekhez viszonyítva aránylag nagyobb számban ott vannak a zsidók köztéri és zárt helyen található egyéb emlékjelei is.

46 Scheiner Suzanne és Péter: „Emlékezések a jövőről” – zsidók Komáromban *Naive Träume – Eine jüdische Gemeinde trotz dem Untergang* (2001), *Naiv álmok ?– A megszűnés ellen küzdő zsidó hitközség* 2013. Scheiner Péter 1968-ban 22 éves korában vándorolt ki Csehszlovákiából, jelenleg Svájcban él. Bővebben: <https://archivum.vasarnap.ujszo.com/vasarnap/201504/vendeg/zsidonak-lenni-folytonos-vallalas> (utolsó letöltés: 2018. január 15.)

47 A beszédet a *Komáromi Lapok* 1921. augusztus 21-én megjelent számában teljes terjedelmében közzölték.

A holokauszthoz kötődő emlékjelek azonban a város területén található többi emlékjelhez képest csak 1989 után jelentek meg a köztereken. A zsidók számára tehát a rendszerváltás új perspektívákat nyitott az emlékjelek köztéri állítását illetően. Lehetőség nyílt fontos épületek és helyek megjelölésére. Az emlékjelek azonban elsősorban a veszteségről szólnak, s kettő (a Menházat, valamint az Európa udvarban található, egykor zsinagógaként működő épületet megjelölő emléktáblák) kivételével közvetve vagy közvetlenül a Vészkorszakhoz, egy népirtáshoz kötődnek. Komárom lakosságának egy részét lényegében az 1992-ben a zsidó Menház külső falán elhelyezett emléktábla szembesítette közvetlenül a holokauszt tényével, azzal, hogy a város egykori lakosai közül majdnem 2000 zsidó áldozata volt a népirtásnak.

A zsidó közösség az emlékjelek állításán túl rendszeresen különféle kulturális programokat szervez, egyebek közt azzal a céllal is, hogy a komáromiakkal megismertessék a zsidó kultúrát és történelmet. A rendezvények helyszíne az egykori Menház épülete és az ahhoz tartozó kis zsinagóga. Mára sikerült modernizálni és felújítani az épületet, amelyben könyvtár is található, valamint a komáromi zsidóság történetét bemutató kis múzeumot is létrehoztak.

A holokauszt-emlékjelekkel párhuzamosan megjelentek az antiszemita megnyilvánulások is. Az emlékjelek emlékeztetnek, azonban ez az emlékeztetés több ember számára kellemetlen és kényelmetlen. Komárom zsidósága ma már nagyon csekély hányadát teszi ki az összlakosságnak, a Hitközség tagjainak száma már alig haladja meg a negyvenet. Ennek ellenére az antiszemitákat mégis zavarja e kis közösség jelenléte, s különféle zsidó kulturális rendezvények is, s nem utolsósorban a városban található zsidósághoz kötődő emlékjeleket is ellenségesen szemlélik. Ezek közül elsősorban a holokauszt áldozatainak emlékjelei váltak támadásaik célpontjává. A Szlovák Kulturális Minisztérium által finanszírozott, 1992-ben felavatott első komáromi köztéri holokauszt-emléktáblát ismeretlenek ellopták, a kis zsinagógára és az emléktáblákra több alkalommal is horogkeresztet és más náci jelképeket festettek, a Paszternák család 5 elpusztított tagjának botlatókövét pedig szurokkal öntötték le ismeretlenek. Emellett a verbális antiszemitizmus – elsősorban a közösségi hálókön (pl. facebook) – is jelen van. Ez elsősorban a holokauszt tagadásában és a különféle, zsidókkal kapcsolatos összeesküvés-elméletek terjesztésében nyilvánul meg leginkább. Ebben jelentős szerepet játszik az egyik komáromi gimnáziumi tanár is.<sup>48</sup> A városban több tagja és szimpatizánsa van a szélsőséges szervezeteknek, akik egyre nyíltabban vállalják fel antiszemita nézeteiket.<sup>49</sup> Ahogyan azt a hitközség elnöke is megemlítette fentebb idézett 2017-es mártírnapi beszédében a Dunába lőtt áldozatok emlékére készült mementó kapcsán, sajnos, a városi képviselő-testület tagjai között is vannak antiszemiták.

48 A komáromi Selye János Gimnázium egyik tanára markáns képviselője az antiszemitizmusnak, ebbéli nézeteit a tanórákon is kifejti. Vö: <http://www.bumm.sk/belfold/2015/09/24/feher-istvan-nem-bantam-meg-semmit> (utolsó letöltés 2018. január 15.), <https://archivum.ujszo.com/online/kozelet/2016/05/27/erinthetetlenek-a-szelsoseges-tanarok> (utolsó letöltés: 2018. január 15.)

49 Például a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom: <http://hvim-felvidek.hu> (utolsó letöltés 2018. január 15.)

A rendszerváltás óta az emlékjelek avatásánál, a holokauszt mementóinál tartott megemlékezéseken a város hivatalos képviselői általában jelen vannak, néhány alkalommal az éppen regnáló polgármester is tartott beszédet. Ezekről és a temetőben tartott mártírnapi megemlékezésekről is rendszeresen készülnek filmfelvételek, tudósítások. Bár a város nem zsidó lakosai közül csak néhány személy vesz részt a megemlékezéseken, a Komáromi Televízió nézői közvetve értesülnek ezekről, s a nyomtatott sajtóban és az elektronikus hírportálokon is olvashatók képes beszámolók vagy rövid hírek. A holokauszttal és a komáromi zsidókkal kapcsolatos hallgatás 1989-et követően megtört, a lakosság kénytelen volt szembesülni a tényekkel. Ez a szembesülés a komáromiak egy részénél nem az együttérzés érzését, hanem sokkal inkább az antiszemitizmusuk megerősödését váltotta ki, és a városban a zsidók által állított emlékjelek számának növekedését is ellenszenvvel szemlélik. Akadnak, akik közömbösen fogadják és szemlélik a régi és új emlékjeleket, vagy nincs is tudomásuk ezek meglétéről. A lakosságnak bizonyos – aránylag csekély – hányada érdeklődéssel viszonyul ezekhez az emlékjelekhez, és a zsidó közösség által szervezett kulturális rendezvények iránt is érdeklődést mutat. Egy részük (beleértve az antiszemita egy részét is) az emlékjelek által szerzett tudomást arról, hogy Komáromban egykor népes zsidó közösség élt, s rácsodálkoznak, milyen jelentős szerepet játszottak e város politikai, társadalmi, valamint gazdasági és kulturális életében. Akadnak olyan személyek, akik a rendszerváltást követően szembesültek zsidó gyökereikkel.

E megállapításokat a kutatásaim során szerzett tapasztalataim, valamint adatközlőim, az adatközlők által elmondott sokszor közvetett információi, tapasztalatai alapján vontam le. A lakosságnak a zsidókhoz és a hozzájuk kötődő emlékjelekhez való viszonyulásának egy alapos vizsgálata valószínűleg figyelemre méltó eredményekkel járna, s árnyalná az általam kialakított képet.

## Irodalom

- Braham, Randolph 2007. *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. 2 kötet.* Budapest, Park Kiadó.
- Büchler, Robert J. (zost.) 2009. *Encyklopédia židovských náboženských obcí 1. část A-K.* Bratislava, SNM-Múzeum židovskej kultúry.
- Gaško, Mikuláš 2014. *Nad úkrytom. A bunker felett. The trains of Death. (Spomienky košického advokáta. Egy kassai ügyvéd visszaemlékezései. Memories of an Attorney).* Bratislava, Slovenská advokátska komora.
- Gellért Ádám–Gellért János 2015. Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenyec Podolszkij, 1941. augusztus. *Betekintő*, 4. sz. ([http://www.betekinto.hu/2015\\_4\\_gellert\\_gellert](http://www.betekinto.hu/2015_4_gellert_gellert)) (utolsó letöltés: 2018. január 23.)
- Liszka József 2016. A folyók szerepe az árucserre-kapcsolatok lebonyolításában. In Liszka József: *Határvidékek. Határok és határtalanságok az összehasonlító folklorisztika és etnológia szempontjából.* Komárom–Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 437–442. p.
- L. Juhász Ilona 2009. A keresztény-zsidó párbeszéd fontossága. Pap Gábor református püspök és Schnitzer Ármin komáromi főrabbi példamutató barátsága. *Új Szó, Szalon melléklet*, november 21. 14. p.
- L. Juhász Ilona 2010. *Neveitek e márványlapon... A háború jelei. Adalékok a világháborús emlékjelek etnológiai szempontú értékeléséhez.* Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet. /Jelek a térben, 3./

- L. Juhász Ilona 2013. A komáromi zsidó temető és emlékezés az elhunytakról. In Paszternák A.–Paszternák T. (szerk.): *Mozaikok a komáromi zsidóság történetéből*. Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség, 8–29. p.
- L. Juhász Ilona 2015. *Őrök mementő. A holokauszt emlékjelei Dél-Szlovákiában*. Dunaszerdahely, Vámbéry Polgári Társulás.
- L. Juhász Ilona 2015. *Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz... Erdélyi menekültek a mai Szlovákia területén*. Somorja–Komárom, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Michela, Miroslav 2015. *Komárom – város a határon. Stratené mesto – Lost city – Verlorene Stadt – Elveszett város. Útikalauz egy eltűnt zsidó közösség történetéhez*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku.
- Dr. Paszternák András–Paszternák Tamás (szerk.) 2013. *Mozaikok a komáromi zsidóság történetéből*. Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség.
- Paszternák Tamás–Dr. Paszternák András (szerk.) 2016. *120 éves a Menház 1896–2016*. Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség.
- Raab Ferenc 1989. A komáromi zsidóság krónikája. *luxta Danubium* 7, 5–48. p.
- Raab Ferenc 2000. *A komáromi zsidóság múltja és jelene*. Komárom, KT Kiadó.
- Schnitzer, Armin 1904. *Jüdische Kulturbildern (Aus meinem Leben)*. Wien, L. Beck & Sohn.
- Schnitzer, Armin 1908. *Eine Rabbinerwahl: ein Kulturbild d. Gegenwart*. Wien, L. Beck & Sohn.
- Schnitzer Ármán 2015. *Zsidó kultúrképek (Az életemből)*. Schweitzer Gábor bevezető tanulmányával. Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség.
- Számadó Emese 2013. A dél-komáromi zsidóság története. In Paszternák A.–Paszternák T. (szerk.): *Mozaikok a komáromi zsidóság történetéből*. Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség, 31–49. p.
- Számadó Emese szerk. 2014. *„Ezt a hazát tehát elvesztettem”. A holokauszt komáromi eseményei*. Komárom, Klapka György Múzeum. (A Komáromi Klapka György Múzeum katalógusai, XX.)
- Szita Szabolcs 2002. *A komáromi deportálás 1944 őszén*. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány.
- Ujvári Péter szerk. 2000. *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, Makabi Kiadó.
- Unterman, Alan 1999. *Zsidó hagyományok lexikona*. Budapest, Helikon Kiadó.

## Melléklet

### Zatykó János, Dél-Komárom polgármesterének beszéde a Menház falán elhelyezett emléktábla avatásakor:

Tisztelt Emlékezők! A dél-parti Komárom város lakossága és önkormányzata nevében köszöntöm mindazokat, akik részesei ennek a mai alkalomnak, az emléktábla állítás és avatás szertartásának. Nekünk, komáromiaknak nem kellene kerek, nagy évfordulók ahhoz, hogy emlékezzünk – van elég okunk a büszkeségre, de a tragédiákból is kijutott nekünk, és a gyötrelmes, a bűnökkel terhelt múlt is a miénk. Hiszen ha a holokauszt a magyarság tragédiája – márpedig az –, úgy a miénk, komáromiaké is. És akik ismerik Komárom történelmét, azok tisztában vannak városunk sajátságosan rendkívüli szerepével 1944 és 1945 vészterhes napjaiban. Azokban az embert próbáló időkben – a kevés túlélő egyikének tanúsága szerint – jelentéktelen volt azoknak a száma, akik egyáltalán segíteni akartak, vagy tudtak. A fagyűlölettől megfertőzött emberek apatikusan, tétlenül nézték embertársaik tragédiáját, sőt voltak, akik csak arra vártak, hogy az elhurcolt, megalázott emberek hátrahagyott javaira, mint a dögkeselyűk lecsapjanak. Nincs jogunk kétségbe vonni mindazt, amit Raab Ferenc, a komáromi zsidóság történetének krónikása keserűséggel telve lejegyzett az akkori komáromiakról – még akkor sem, ha tudjuk, voltak kockázatot vállaló, segíteni kész és segíteni képes nem zsidó magyarok, köztük természetesen komáromiak is.

A kortársak felelőssége természetesen vitathatatlan és az utókor ítél: megítélhet és elítélhet. Nem feledheti ugyanakkor a saját felelősségét. A mai komáromiaknak, akiknek nincsenek személyes emlékei azokról az időről, tudják, hogy feladatuk és felelősségük van – fogalmazzunk így: mindent el kell követnünk, hogy ez a feladat és ez a felelősség nyilvánvaló legyen minden embertársunk számára. És mi ennek jegyében cselekszünk. Két évvel ezelőtt, 2004-ben, a holokauszt 60. évfordulóján »Soha többé« címmel és a hangsúlyozott »Párbeszéd« alcímmel rendezett konferencia helyszíne volt Komárom. Az volt ennek a találkozásnak a lényege, hogy a különböző egyházak főpásztorai hitet tettek a Soha többé mellett. Arról beszéltek, mit kell tennünk és mit tudunk tenni, hogy a holokauszt, ez a példa nélkül álló rettenet ne ismétlődhessen meg és ne merüljön feledésbe. Ezzel a konferenciával szinte párhuzamosan zajlott városunkban a levéltárosok tanácskozása, ahol a zsidó deportálások fellelt iratait ismertették a kutatók, különös tekintettel az erődök szerepére. Emlékeztünk tehát és emlékeztettünk – ahogy ezekben a percekben és ezzel az emléktáblával is tesszük. Tudjuk, a sok évtizedes hallgatás után a rendszerváltozást követő kormányok lehetőségeik és erkölcsi attitűdjük szerint tettek erőfeszítéseket a holokauszt feldolgozására és bizonyos fokú jóvátételre. A társadalom lelkiismeretének ébrentartása és a szembesítés azonban nagy és keserves feladat – a múlttal való szembenézés, a tanulságok levonása – ez mind a mi felelősségünk. Akár az egyes embereké, kinek-kinek a maga helyén: a legszűkebb közösségben, a családban, aztán a munkahelyen, a város közösségeiben. Most, amikor az elpusztított közel 2000 komáromi zsidóra emlékezzünk, egy több mint 200 éves kulturális és vallási közösségre is emlékezzünk, mely eltűnni látszott, de megújult és egyre erősödik. A komáromi zsidó hitközség egyike a ma Szlovákiában működő 11 zsidó hitközségnek – és mert Magyarországon az egyetlen megye Komárom-Esztergom megye, ahol nem működik zsidó hitközség, ők

önként vállalt, fontos feladatuknak vallják, hogy a megyénkbeli hittestvéreikkel törődjenek, bevonják őket programjaikba. A pezsgő kulturális, szellemi élet hatással van a délparti város életére is, nagy sikere volt a Kísgalériánkban például az Izraelben élő komáromi Miriam Neiger Fleischmann festőművésznőnek, de bizonyosan nem mondom újságot azzal, hogy gyakran látogatják a közösség rendezvényeit városunkból, például a Komáromi Napokon is. Ez az emléktábla a rettenetes tragédiáról, számunkra alig felfogható veszteségekről szól és üzen. Egy elpusztított és fel nem támaszthatónak tűnő világról, hiszen nemcsak elpusztított szülők, nagyszülők, testvérek hiánya fájó, de az egész holokausztban megölt másfél millió gyermek életének folytatása is a meg nem született fiaké, lányoké. Ez a tábla erről üzen nekünk és mindenkinek – szembesít, emlékezik és emlékeztet. Ám szól és üzen a megújulásra, újraszerveződésre képes, hittel és jóakarattal teli emberekről, kis közösségeikről is, mely minden bizonnal napról napra erősödve újra elfoglalja méltó helyét a két Komárom társadalmában. Szóljon tehát az életről is a mai nap, hisz tanúi, részesei vagyunk a csodának, az élet él és szent okból élni akar. Az élet nem hátrál meg. Köszönöm figyelmüket!

(Hitközségi Híradó, 4 [2006] 7. 3–4. p.)

**„Készítetek nekem szentélyt, hogy köztük lakjam.” Pasternák Antal, a KZSH elnökének beszéde az ENSZ Holokauszt napon a neológ zsinagóga táblaavatásán.**

Mózes második könyvének mondatával köszöntöm az emlékezőket a komáromi zsidóság legnagyobb szentélye előtt.

1863-at írtak akkor, amikor nagy ünnepség keretében átadták ezt az épületet. Ugorjunk egy kicsit vissza az időben. Fejlődő, virágzó közösséget láthatott ekkor az erre sétáló. Folyamatosan érkeztek a zsidó családok Komáromba, megvolt itt minden, ami a közösség életéhez szükséges volt. 1862-ben került Komáromba Schnitzer Ármin, a neves főrabbi, aki 52 éven át vezette hitközségünk vallási életét, ő lett később a budapesti rabbiegyesület elnöke, fontos szerepet betöltve a magyar zsidóság életében.

Ebben a kedvező környezetben épült fel a nagytemplom itt a Király püspök és az akkori Hajnal utca sarkán. Neológ templomnak hívták akkor, amikor a neológia még nem is létezett. Az avatás után öt évvel ült össze a kongresszus Budapesten, melynek eredménye a szakadás lett. A klasszicista nagyzsinaogóga a neológia központja lett, az alakuló ortodox hitközség 1907-ben nyitotta meg zsinagógáját szemközt.

A korabeli feljegyzések jelentős eseményekről szólnak, 1864-ben 12 Tórád adnak át, működnek különböző egyletek, itt énekel a zsidó énekkar. Itt működött Wallenstein Zoltán, a későbbi neves pécsi főrabbi, majd Waldmann Ernő, – akit híveivel együtt deportáltak – zárta a sort. A közösség él. A fejlődés szinte töretlen, függetlenül attól, merre rajzolódna az országhatárok.

A harmincas évek végén a komáromi zsidó közösséget is egyre jobban elérte a fasizmus szele, szűkülni kezdett az élettér, ezzel a zsidó közösség addigi virágzása fokozatosan hanyatlásnak indult. A munkaszolgálatra vitt férfiak sorsa már előre vetítette a tragikus napokat, 1944 tavaszát. Március 19. a német megszállás kezdete és június 15. az első komáromi Auschwitz-Birkenauba induló transzport indulása között kevesebb, mint három hónap telt el.

Ezekben a napokban fokozatosan elhallgatott az ima hangja a város legnagyobb zsinagógájában is, nem olvastak többé törát, nem volt már bar micvó, esküvő.

A komáromi zsidóság szimbóluma némán nézte végig közössége elhajtását, majd elárvultan, megrongálva várta haza a túlélőket. Láta, amint páran még visszatérnek, de az imádkozás helye már soha többé nem lett. Az újjáéledő kis hitközség adósággal tele kezdte életét, látva a realitásokat az akkori vezetők 1950 júniusában úgy döntöttek, eladják a zsinagógájukat. Feltételül szabták meg minden olyan jel eltüntetését az épületről, amely az eredeti funkcióra emlékeztetett. Két jel megmaradt, a Tízparancsolatot ábrázoló kőtáblákat és az I. világháború komáromi zsidó hősi halottainak emlékműve – Berecz Gyula alkotása – temetőnk ravatalozójába kerültek.

A komáromi Zsidó Hitközség az utóbbi időben minden évben táblát avat a város egy-egy épületén, amely a közösség múltjában meghatározó volt. Az ortodox zsinagóga 100. születésnapján kezdődött tevékenységünk, a Menháznál folytatódott. Ma ez itt a harmadik állomás, amely közel sem az utolsó.

Hatvan év után először héber szöveg kerül ma a zsinagóga falára. Jelet hagyni, ezzel tisztelegve a múlt előtt, üzenve a jelen és a jövő városának.

*Kinek is üzen a tábla?*

Üzen minden erre sétálóknak, a gimnáziumokba igyekvőknek, a turistáknak, egyszóval mindenkinek. Mesél egy időszakról, amely a város történetének meghatározója volt, amikor ugyanúgy megteltek a zsinagógák, mint más vallások templomai, a zsidó élet a mindennapok része volt.

Üzen a komáromi antiszemitéknak, akik egyre többször és egyre erősebben hallatják hangukat, a Holokauszt helyett holokamuról írva internetes fórumokon, szélsőséges eseményeket szervezve. Üzeni nekik, hogy itt áll egy épület, egy ősi vallás imaháza, amely sokáig zöldségraktár volt, ma sportcentrum...

*Nem volt Holokauszt? Hova tűntek akkor a hívei? Hol van a komáromi zsidó közösség?*

*Mit is üzen ez a tábla?*

Üzen a fényes múlttól, neves rabbikról, híres kántorokról, ünnepekről, családi és közösségi eseményekről. Üzen arról, hogy itt az ideje a szembenézésnek. Elmesélni, megírni a múltat. A szép és a kevésbé szép időket. Elmondani, hogy a komáromi zsidó közösség megsemmisítése német segédlettel zajlott ugyan, de a helyiek aktív közreműködés és sokak passzív közönye olajozta a gépezetet, gyorsította az elkerülhetlent... Üzen arról a szívünkben élő reményről, hogy egyszer még lesz zsidó élet itt. Mily szép is lenne...

A kő a zsidóságban az emlékezés jele... Ősi hagyományaink szerint sírkövet állítunk halottainknak, temetőlátogatáskor jelképesen egy-egy kavicsot helyezünk a kőre. Ez a tábla egyben jelképes sírköve is mindazoknak az itt imádkozóknak, tanulóknak, akiknek nem adatott meg, hogy lehessen sírkövük. Hamvaik ott maradtak a 65 évvel ezelőtt felszabadult szörnyű helyen, a legnagyobb koncentrációs táborban, Auschwitz-Birkenauban.

*Emlékezzünk rájuk!*

[Hitközségi Híradó, 8 (2010) 1. 5. p.]

**70 esztendő – Pasternák Antal elnök beszéde a temetőben.**

Duna, Vág, Bencés Gimnázium, Nádor utca, Klapka, Jókai Mór, vár, erődök, Csokonai, Komáromi kisleány mind-mind olyan szavak, amelyekről szeretett városunk jut eszünkbe ma is. A történelmi dokumentumokba belelapozva ugyanezekre gondolhattak 70 évvel ezelőtt itt élő őseink is, akik otthonukként tekintettek e városra évszázadokon át. Az egyszerű kereskedőtől a hivatalnokig, a vezető orvostól a rabbiig, kisgyermekektől az idősekig.

Komáromiak voltak, magyar zsidók vagy zsidó magyarok, szlovák zsidók vagy zsidó szlovákok, neológok, ortodoxok, vagy akár teljesen asszimilálódtak.

Annak ellenére, hogy valószínűleg sejtették, hogy nagyon rossz idők jönnek, hiszen a város ismételen Magyarországhoz csatolásával 1938-tól rájuk is vonatkoztak a parlament által megszavazott zsidótörvények, mégsem hitték el, hogy a város többi polgára csendes asszisztálása mellett egy napon a helyi hatóságok segítségével állat módjára hajtják el őket Komáromból.

És megtörtént... hetven éve a június eleji napok a komáromi zsidó közösség számára máig felfoghatatlanok. Innen több mint háromezer embert deportáltak. Gondoljunk bele, milyen lenne, ha valaki a ma itt lakók közül találomra kiválasztaná minden tizedik embert és csak úgy elhurcolná az ismeretlenbe, ahonnan többet soha sem térne vissza. A város meghatározó polgáraink hiányával a mai napig nem történt meg a szembenézés. Döbbenetes belegondolni. 70 esztendő múltán a túlélők száma drámaian fogy.

Tíz évvel ezelőtt a 60. évfordulóra nagy delegáció érkezett Izraelből Haas Bandi vezetésével. Itt voltak még a helyiek, Wohlsteinék, Grotter Béla bácsi, Novák Éva néni és sokan mások.

A napokban került kezembe az a fotó, amelyen 8 évvel ezelőtt a Menház előtt az emléktábla avatáson ülnek a túlélők, köztük Knöpfler bácsi, Horsky néni, édesanyám, ma már senki sincs közülük. Emberek, sőt egész komáromi zsidó családok tűntek el.

(...) Kerek évfordulója, 25 éve van az idén a rendszerváltásnak és 10. az Európai Unióhoz való csatlakozásnak. E két esemény jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Holokauszt, majd a 68-as események hatására megfogytakozott komáromi közösség ma is él.

(...) A megemlékezés után kerül sor a hitközségünk által meghirdetett tanulmányi verseny értékelésére, melyre harmincnál is többen jelentkeztek a Kárpát-medencéből. Kisdíákok, egyetemisták és felnőttek vették a fáradságot, hogy esszével, tanulmánnyal, verssel, fényképpel vagy rajzzal induljanak, foglalkozzanak a holokauszt vagy a zsidó élet témájával.

Külön köszönet azért a mai világban, amikor sokan ismét antiszemita, sőt holokauszttagadó gondolatokon törnek a fejüket itt Komáromban is. Jó példával járnak előttük azok, akik városunkból, vagy több száz kilométerről eljönnek ma ide.

Mi pedig közben hagyományt őrzünk, örülünk mindenkinek, aki eljön... csak ez viheti tovább a lángot, őseink hitét.

[Hitközségi Híradó, 12 (2014) 6–7. 4. p.]

ILONA L. JUHÁSZ

REMEMBERING AND REMINDING. MEMORIAL SIGNS OF THE KOMÁRNO JEWRY

This study lists the memorial signs and memorials related to the Jewish community of Komárom (Komárno, Slovakia) numbering more than two thousand before Holocaust. The place of remembrance was for a long time the cemetery where the sign of remembrance was the shrine, set up as a tribute to the memory of the deceased. One of the very first memorial signs installed outside the cemetery commemorates Kálmán Fried, former chairman of the town's Israelite Charity Society. The memorial is located in the so called "Small Church" belonging to the Jewish Asylum. The second one, set up in one of the halls of the Asylum, pays tribute to the foundation of Ármin Schnitzer, the late chief rabbi of Komárom. The first memorial sign dedicated to commemorate several deceased persons at the same time, was established after World War I and it paid tribute to Jewish soldiers who died in the war. Most of the Jews of Komárom were killed in the Holocaust, so those who remained commemorated the victims by memorial signs. After the transition in 1989, the community having significantly decreased in number, inaugurated the memorials one after another—on one hand with the aim to commemorate those who were killed, and, on the other hand, designated the places which used to be parts of everyday life of Komárom's Jewry. In the remaining small synagogue the number of memorial signs has grown too: former rabbis and other important persons have been given memorials there. This study not only sums up the memorial signs but also specifies the background of their setting up and their aftermath, and covers rituals connected with the objects serving as memorials.